*Luka Šešo*

# *NEMA VIŠE VÍLĀ. A NEMA NI KONJĀ*: PROMJENE TRADICIJSKIH VJEROVANJA U NADNARAVNA BIĆA

Luka Šešo
Odsjek za etnologiju
ZPDZ HAZU
Hebrangova 1, Zagreb
luka@hazu.hr

UDK 398.4
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 08.06.2011.
Prihvaćeno: 15.02.2012.

Autor u prvom dijelu rada obrađuje tradicijska vjerovanja u nadnaravna bića na temelju objavljenih radova, arhivske građe i vlastitih podataka prikupljenih terenskim istraživanjem u unutrašnjosti Dalmacije. Riječ je ponajprije o *vilama*, *vukodlacima*, *mòrama* i *vješticama*, koje se danas najčešće javljaju u izjavama sugovornika. Obrađujući navedena nadnaravna bića, autor se osvrće na relevantna znanstvena mišljenja o njihovoj genezi nastojeći ih svrstati u europski i južnoslavenski kulturni krug, dok same karakteristike i djelovanje nadnaravnih bića promatra uglavnom na hrvatskome prostoru, a posebno u unutrašnjosti Dalmacije. U drugom dijelu rada autor se osvrće na starije podatke o postojanju nadnaravnih bića poput *vrimenjaka*, *višćuna*, *negromanata*, *orka* i *macića* te ističe kako današnji sugovornici ne znaju za ta bića, a njihove karakteristike pripisuju *vilama*, *mòrama*, *vješticama* i *vukodlacima*. Ovakve transformacije tradicijskih vjerovanja u nadnaravna bića autor pokušava objasniti mehanizmom izumiranja tradicije uslijed modernizacijskih mijena. Argumente gradi na izjavama samih sugovornika te ukazuje na spregu ljudskih/društvenih potreba i funkcija nadnaravnih bića.

*Ključne riječi*: tradicijska vjerovanja; nadnaravna bića; unutrašnjost Dalmacije; suvremenost.

Tijekom terenskih istraživanja u unutrašnjosti Dalmacije[1] razgovarao sam s relativno velikim brojem sugovornika koji i danas slikovito govore o postojanju

[1] Moja periodična terenska istraživanja od 2003. do 2009. godine sastojala su se uglavnom od odlaska u sela i manja mjesta Bukovice, Ravnih kotara i Kninske krajine na sjeveru, Sinjske krajine, Dalmatinske zagore i Poljica u središnjem dijelu te Imotske krajine i područja od Vrgorca do Metkovića u južnome dijelu Dalmacije. Stoga u ovom radu termin unutrašnjost Dalmacije rabim za navedeni prostor i ispitana mjesta. Intervju je proveden s 41 sugovornikom.

vukodlaka, vještica, mòra i vila te spominju i neka druga bića iz tradicijskih vjerovanja. Gotovo svaka osoba s kojom sam razgovarao čula je nešto o pričama, pjesmama ili stvarnim slučajevima u kojima se pojavljuju nadnaravna bića. Nerijetko su njihove izjave, u kojima spominju vukodlake, mòre, vještice i vile, gotovo jednake onima objavljenima u ranijim brojevima *Zbornika za narodni život i običaje* ili onima koje je prikupila folkloristkinja Maja Bošković-Stulli prije pedesetak godina. Stoga u ovom radu želim dati svojevrstan pregled vjerovanja u nadnaravna bića koja se od najranijih folklorističkih zapisa do danas kontinuirano javljaju na ovom prostoru. No, premda će sugovornici i danas živopisno pričati o vukodlacima, mòrama, vješticama i vilama, ujedno će isticati i njihovo nestajanje, dok će nepoznavanje nadnaravnih bića poput *vrimenjaka*, *višćuna*, *negromanata*, *orka* i *macića* ukazivati na neka već iščezla tradicijska vjerovanja na ispitanom prostoru.

## 1. Vile

Najrasprostranjenije od svih vjerovanja u nadnaravna bića zasigurno je ono u vile, koje se u raznim varijantama javljaju u svim europskim kulturama.

Upoznat s raširenošću i kompleksnošću vjerovanja u vile, rumunjski povjesničar religije Mircea Eliade smatra da bi se razvoj europske magije mogao razjasniti objašnjenjem povijesti božice Dijane iz pokrajine Dacije.[2] Na tome tragu mogla bi se također razjasniti povijest i značenje vila. Naime, Eliade u rumunjskoj narodnoj kulturi, koja – za razliku od zapadnih romanskih kultura – nije bila pod utjecajem crkvenih zabrana i korektivnog režima učene kulture, vidi zanimljive usporedne elemente oko problema vila. U rumunjskom jeziku božica Dijana naziva se *zîna* (*dzina*), što znači vila. Te rumunjske *zîne* imaju sve osobine vila poput besmrtnosti, ljepote, nevidljivosti i moći da uzrokuju psihološke bolesti, reumatizam, epilepsiju, koleru, kugu (Eliade 1981: 110). Iste te bolesti koje uzrokuje vila (Dijana) liječi tajno bratstvo *Căluşara,* čiji članovi kroz svoje plesove i rituale za pomoć zazivaju svoju zaštitnicu, onu istu vilu koja je i uzrokovala bolesti – *Doamnu Zînelor,* odnosno „Kraljicu vila", božicu Dijanu. Sve navedeno ukazuje na to da su određena tračko-ilirska i grčko-rimska ženska božanstva i njihovi kultovi imali važnu ulogu u stvaranju kasnije slike vila (i vještica). Kultovi *Magna Mater,* boginje s Krete i Frigije, kao i kultovi Artemide iz Male Azije i Grčke, zasigurno su se u prvim stoljećima naše ere, posredovanjem rimskih legija, širili duž rimskog teritorija i stvarali amalgam s postojećim sličnim vjerovanjima u bogove, demone plodnosti i duhove prirode. Takav su amalgam kasnija bića/duhovi prirode, poput *Zalik*, *Zene* i *Wilde Leute*, koja

[2] Nekadašnja rimska pokrajina koja obuhvaća karpatsko-dunavsko područje danas nastanjeno Rumunjima.

se nalaze u alpskoj regiji, te osobito *Perhta-Holde* i *Wilde Heer,* u koje se razvilo vjerovanje iz mješavine germanske i grčko-rimske tradicije (Pócs 1989: 12).

Tim slijedom mogli bismo tražiti sličnosti i miješanje tradicija u svim slavenskim, srednjoeuropskim, skandinavskim i keltskim tradicijama. Međutim, s trenutnog stajališta bilo bi prerano govoriti o pravilnostima razvoja kompleksne tradicije vila ili eventualnim zajedničkim indoeuropskim korijenima jer, kao što ističe mađarska folkloristkinja Éva Pócs, u obzir bi se trebale uzeti sve istočnoslavenske tradicije, baltičke, turske i kavkaske, te cijeli niz sličnosti s bićima poput vukodlaka, čarobnjaka, demona, kultova predaka, duhova čuvara i demona vremena čija su obilježja izmiješana s vjerovanjima u vile (Pócs 1989: 13).

Sličnog je stajališta bio i Ivan Kukuljević Sakcinski kad je spomenuo rječnik Vuka Stefanovića Karadžića i njegovu izvedenicu vile od rimskih *nimphy*. Pritom Kukuljević zaključuje da bi se svako naše mitološko biće moglo uspoređivati i izvoditi iz raznih europskih i svjetskih mitologija, pa bi se tako i vilu trebalo „prispodobiti ne samo s rimskom Nymphom, Nereidom i Sirenom, nego i s indianskom Bhavanom, s grčkom Muzom, Hekatom i Plejadom, s rimskim dobrim i zlim geniom, s germanskim Elfom i Sylfom, s turskom Huriom, s ruskom Rusalkom, s češkom bělom, lesnom i vodnom panom itd., jer svih ovih svojstvah sdružena su u jugoslavenskih Vilah" (Kukuljević 1851: 87). Poveznicu „naših" vila s grčko-rimskom Nereidom (specifičnom vrstom nimfe) odvažno ističe i srpski etnolog Tihomir Đorđević, koji osobine određenih vrsta nimfi vidi u osobinama vila koje se, kao i nimfe, razlikuju po svojem izgledu, djelovanju i, što je najvažnije, po mjestu obitavanja (Đorđević 1953: 57).

Izgleda stoga da su se prvobitna slavenska vjerovanja ponešto izmijenila u periodu seoba naroda i naseljavanja novih područja. Razni religijsko-mitološki svjetonazori novih naroda stapali su se s onima starosjedilaca. Tako su u periodu od antike preko srednjeg vijeka nastale mnoge inačice vjerovanja u razna nadnaravna bića. Kod Slavena se oblikovala nova vila koja je izgubila dio prijašnjih karakteristika, ali je zauzvrat poprimila mnoštvo drugih.

## 1.1. Vile u tradicijskim vjerovanjima Hrvatske (unutrašnjosti Dalmacije)

### 1.1.1. Izgled vila

Prema Akademijinu *Rječniku*, vile su „natprirodna ženska bića; u klasičnoj mitologiji polubožanstva, koja borave u gorama, šumama, vodama, moru, oblacima; čovjeku su sklona dok ih kakogod ne povrijedi. /.../ Lijepo i mlado žensko čeljade" ([S.n.] 1971-1972: 885). Opis vila dao je i Ivan Kukuljević već u prvom broju *Arkiva za povjestnicu jugoslavensku* istaknuvši:

> U opće je svaka Vila žena krasna, uvěk mlada, lica blěda, i obučena je u bělo. Ima dugu plavetnu kosu, koja joj niz čelo i ledja raspletena visi do zemlje. Da koja i jedan vlas izgubi, taki bi umrla. U kosi kažu da joj stoji i snaga i život. Telo je njezino tanko kao jela, lagahno kao u ptice, jer ima (kadkad i zlatna) krila. Oči njezine sěvaju kao munja, glas njezin tako je mio i blagozvučan, da onoga za života srce boli od miline, koi je jedanput Vilu pěvati čuo, te od onog časa nemože više slušati čověčeg glasa. Tko ju jedanput vidi, taj ne nalazi više dražesti u zemaljskih lěpotah. (Kukuljević 1851: 87)

I kod brojnih drugih hrvatskih pisaca i sakupljača građe o narodnom životu prevladava isključivo opis vile kao prekrasne mlade djevojke rumenih obraza i duge kose (Ivanišević 1987: 586), vitkog stasa i uvijek odjevene u bijelo (Ardalić 1917: 302, Deželić 1863: 216, Ivanišević 1987: 586, Lang 1914: 136, Milinović 1859: 217, Rožić 1908: 99). O vilama se često govori da su visokog rasta i lica „najljepšeg što je Bog stvorio" (Modrušić 1863: 293) i da su „lijepe kao anjeli" (Bartulin 1898: 269). U Akademijinu *Rječniku* ponuđeni su i opisi vile iz djela starijih hrvatskih književnika, pa je tako vila još i „lijepa, gizdava, bijela, hitra, uzorita, naudna, mlada, najljepša, najstarija, najmlađa, bjelogrla, prebijela, sjetna, smiona, tanka, zlogučna" (S.n. 1971-1972: 888). Vile kao „жене витка стаса и изванредне лепоте" nalazimo i u novijim grčkim zapisima, stoga Tihomir Đorđević, uspoređujući južnoslavenske narodne pjesme s grčkim primjerima, i ovdje povlači paralele s grčkim mitovima jer naše vile uspoređuje sa sličnim ili identičnim osobinama grčkih *nereida* te naglašava da se i tamo „лепе девојке и жене често поређују са нереидама" (Đorđević 1953: 58).

Razvidno je da su vile mahom, u svim našim krajevima, opisivane atributima ljepote, raskoši te da su najčešće bile korelat ženskoj ljepoti. Za „narod", koji je vjerovao u vile, ona je bila simbol sreće, čežnje, ljepote jer „naš bi se težak odrekao vjerovanja u svako biće, da li u vilu nikada pa nikad. Ona je za nj osim Boga i svetaca uzor-biće" (Zorić 1896: 230).

U unutrašnjosti Dalmacije danas se sve manje mogu naći podatci o vilama, ali sugovornici još uvijek ističu da su „vile jako lijepe, mršave i (da) češljaju duge kose" (Anka).[3] Međutim, osim skladnog antropomorfnog oblika, u gotovo svim varijantama javljaju se animalni oblici (nedostaci) koji nagrđuju idealnu vilinsku ljepotu. Tako vile „imadu do koljena noge od mazge, pa ko ij vidi, da im se za boga čuditi ni smijati ne smije" (Ardalić 1917: 302). U Zaostrogu „na nogan imadu kopita ko koń oli tovarna živina. Stogar one, ka' je ko š ńiman, uvik sakrivaju noge, da in se kopita ne vide" (Banović 1918: 194). U Poljicima se, pak, spominje da „na

[3] Točni lokaliteti i puna imena sugovornika izostavljena su u ovom radu iz etičkih razloga. Detaljan popis sugovornika i transkripti intervjua pohranjeni su u Odsjeku za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti pod inventarnim brojem NZ 195.

livadan i sijanican nađu se tragovi okrugli od kopita. To su vile igrale" (Ivanišević 1987: 587), a magareće noge karakteristične su i za druge dijelove Dalmacije poput Makarskog primorja (Kadčić 1859: 332), Lovreća (Milinović 1859: 217) ili Sinjske krajine (Bošković-Stulli 1967-1968: 393). Neki sugovornici i danas ističu da se mogu vidjeti tragovi vilinskih kopita u stijenama (Janja) te da su im noge „kao štake s kopitima" (Josip). Slične dlakave noge s kopitima, ali konjskim, nalazimo u Lonji, „gdje im jedino noge ruže, za koje vele da su konjske kopite, al' da se lahko ne viđaju" (Modrušić 1863: 293). O vilinim konjskim nogama nalazimo podatke i na otoku Hvaru (Carić 1897: 707), dok su u Ivanić Gradu vile lijepe kao djevojke „izuzevši jedino noge koje su kozje i pokrivene bijelom opravom" (Deželić 1963: 216). Na otoku Cresu vile imaju goveđe noge, a kako su „lahke kako pero, pak moru letit po ajeru, kako tić" (Bartulin: 1898: 269). Vile mogu letjeti i u Poljicima, gdje se priča da imaju i krila (Ivanišević 1987: 587). Zanimljivo je da se vile u Dalmaciji javljaju i u obliku *sirena*, odnosno da im je tijelo ispod struka u obliku ribe, te se još nazivaju *morskim curama* ili *morskim ženama* (Bošković-Stulli 1975a: 115), a takvi oblici zaista ukazuju na moguću povezanost s morskim sirenama i spomenutom grčkom mitologijom.

Uz životinjske noge, koje najčešće odgovaraju nogama životinja dominantnih za gospodarsku kulturu određenog kraja, vile se u tradicijskim vjerovanjima opisuju još nekim atributima koji nagrđuju njihovu ljepotu i skladnost antropomorfnog tijela. Riječ je o nekoliko izdvojenih podataka koji se mogu svrstati u srpska, odnosno pravoslavna vjerovanja o vilama, a među katolicima u Hrvatskoj takvi podatci u starijoj građi ili novijoj literaturi nisu poznati. Tako je kod pravoslavaca u Novskoj zabilježeno da vile nemaju nos (Ilić-Oriovčanin 1997: 278), a kod pravoslavaca u okolici Sremskih Karlovca vile imaju oči „koje se u pomrčini sjaje kao svijeće /.../ koritasta leđa, duge šiljaste prste i mačje nokte" (Stojanović 1852: 380).

### 1.1.2. Postanak vila

Danas se djeca igraju raznim lutkicama vila, u dućanima se nude šarene slikovnice koje prikazuju vile u njihovoj idealiziranoj ljepoti ne ukazujući ni u jednom segmentu na činjenicu da je to biće često bilo povezivano sa smrću, da su vile, u svojoj dalekoj, slavenskoj prošlosti, ponekad bile smatrane zimskim demonima, vješticama, šumskim duhovima ili pak čuvaricama prirodnog svijeta, nositeljicama plodnosti i vladaricama neba i olujnih oblaka. Naime, u svim kulturama i narodima među kojima nalazimo vjerovanja u vile ili neke njihove varijante njihovo je značenje u prošlosti bilo povezano s određenim tipom mrtvih osoba, demonima ili zlim duhovima. Tako su vilinskim bićima najčešće postajale duše prerano pre-

minulih djevojaka, odnosno, prema ruskim i ukrajinskim vjerovanjima, vile *(rusalke)* nastaju od duša nekrštene djece ili djevojaka koje su počinile samoubojstvo te nisu bile dostojne kršćanskog ukopa (Schneeweis 2005: 38, Koening 1938: 273). Vilama su postajale i duše osoba koje su umrle nasilnom smrću, poginuli vojnici, djeca i njihove majke koje su umrle pri porodu (Purkiss 2006: 346), odnosno osobe koji su poginule „zlom smrću[4]" (Pócs 1989: 16). Takvo tumačenje danas vjerojatno dugujemo crkvenoj racionalizaciji vjerovanja u duhove i pojavljivanja nadnaravnih bića. Prema kršćanskom učenju, takve su se eventualne pojave, počevši od srednjeg vijeka, objašnjavale kroz učenje o dušama zarobljenim u čistilištu koje su nemirne i nespokojne zbog svojih grijeha sve dok se za njih ne iskupe (Thomas 1991: 701). Isto tako Crkva nije dopuštala pokop na posvećenom tlu mrtvoj nekrštenoj djeci i drugim osobama preminulim „nekršćanskim" načinima. Drugim riječima, takvi pojedinci nisu mogli biti pokapani zajedno s drugim članovima obitelji, pa su se stvarala posebna vjerovanja o nespokojnim mrtvima koji se vraćaju na ovaj svijet i traže način da otkupe svoje grijehe. Sukladno tome stvorilo se i vjerovanje da Bog katkad dopušta takvim dušama da se vrate kratko među žive kako bi završile određene poslove, ali i zato da uvjere ljude da duša živi i nakon smrti (Thomas 1991: 701), o čemu svjedoči i podatak iz Poljica:

> Oni koji nisu u teškom smrtnom griju priminuli, ali koji nisu ni sasvim čisti u duši, ne mogu odma' prid Boga doć u raj, nego valja da nikoliko vrimena - koliko ji' Bog osudi - odastanu u prigatoriju ili čistilištu i trpu strašne ognjene muke. Ove duše, pripovida se, da su se više puta objavljivale, vraćale se s onog svita i pitale za pomoć sveti molitava, da se škapulaju od ti' muka. Grišna je dojedna kršćanska duša, koja jin uskrati pomoć, jer kad one duše prigatorija pojdu u raj, molu se pred lišcem božjim i za one dobre kršćane, koji su za ńe molili. One duše, koje su u raju, ne vraćaju se, jer in nije nikakva potriba - ka' u slavi nebeskoj. Čuje se kadikad pripovidat, da je Bog propušća' i dušan iz pakla, nek se objavu svitu i prikažu strašne muke, samo da se čuvaju od grija (Ivanišević 1987: 611).

Kršćanski je svjetonazor stoga oblikovao vjerovanje da vile (i neka druga nadnaravna bića), po volji Božjoj, nastaju iz duša pokojnika. No, kao što ćemo vidjeti u idućim primjerima, Božja je odluka i na druge načine utjecala na stvaranje vila. U Otoku u Slavoniji Josip Lovretić zabilježio je sljedeći primjer:

> Kad je Bog istirao iz raja Adama i Evu, sažalilo mu se ipak posli. Ode on da ji vidi kako žive. Zateče ji zdrave i vesele, plaši se nji dvoje kad su Boga spazili, a on ji pita kolko imadu dice. Imali su dvanaestero. Stid ji bilo da kažu, pa privaru Boga, vele: šestoro, i izvedu ji prid njega. Bog im samo reče: „Kolko vidljivi, tolko nevidljivi".

[4] Ovakvo vjerovanje, osim za vile, karakteristično je i za druga nadnaravna bića, a u prvom redu za vukodlake, vješce i bića nastala iz duša nekrštene djece poput *malika, macića, tintilinića, nave* itd. (v. Šešo; Polonijo 2002)

> Od to doba postadoše ta zatajita dica nevidljiva. To su vilenjaci i vištice. I danas ima jednoga vidljivog i nevidljivog svita, jer se oni jednako mlože i umiru kao i mi vidljivi ljudi (Lovretić 1902: 121).

Gotovo jednaku varijantu nalazimo u Novskoj, gdje Bog kažnjava Adama za laž tako da svu žensku djecu pretvara u vile sve dok Adamovo pokoljenje ne izumre, odnosno do propasti svijeta, nakon čega će vile krenuti u izgradnju novog (Ilić-Oriovčanin 1997: 278). Vile, koje se u idućem primjeru svrstavaju među zla bića, također su plod kazne zbog slabosti prvih ljudi, u ovom slučaju Kaina, Adamova sina:

> Svi ovi zli du'ovi, govori se da su od Kainove krvi. Evo kako. Kad Kain ubije brata svoga Abela, upita' ga Bog: „Di ti je Abel brat tvoj"? On odgovori: „Pa nisam ja stražar moga brata." – „Dobro, reče rasrđen Bog, od ovog časa bit ćeš stražar svega svita. Od tvoje krvi bit će vukovi, pasi, zmijetine, vile morine, pepeļuštine, čarovnice, koje ęe napastovati i činit zločinstva svaka" (Ivanišević 1987: 586).

Iz primjera je razvidno da su ljudi na razne načine pokušavali objasniti nastanak tih zagonetnih bića te su stvarali brojne etiološke priče (v. Botica 1990: 32). U njima se gotovo uvijek javlja Bog kao svemoguće biće koje kažnjava prve ljude za njihove laži i nepovjerenje te je vidljiv snažan kršćanski svjetonazor pri oblikovanju priča i odgonetanju postanka vila.

### 1.1.3. Gdje žive vile i kako se dijele

Premda o vilama pretežno saznajemo iz primjera u kojima se spominje njihov odnos prema ljudima, po čemu zaključujemo da su bliske čovjeku, ne samo izgledom nego i prebivalištem, vile ipak prebivaju na mjestima udaljenim od ljudi. Takva su nepristupačna i manje posjećena mjesta i špilje, o kojima govori Ivanišević (1987: 586), visoke planine i prostrane pećine (Zorić 1896: 230), vilinske jame (Lang 1914: 137), rupe pod zemljom (Kotarski 1918: 51), strme litice (Banović 1918: 194), jame i stijene (Carić 1897: 707). I danas ćemo od nekih sugovornika iz unutrašnjosti Dalmacije dobiti slične odgovore prema kojima su vile „živjele na brdu Prosik i u Vilinskoj špilji" (Mate), a i danas „stanuju u velikom hrašću, pri jezerima, pri izvorima i u planinama" (Ante), a „prije ih je bilo na brdu Zavelim da ih se nije moglo izbrojiti" (Anka).

Prebivalište vila, kao što ćemo pokazati kasnije, često je određivalo i njihov karakter, ali je i uvjetovalo podjelu vila i njihove nazive. Premda je Tihomir Đorđević dao široku podjelu vila na temelju njihovih naziva u narodnim pjesmama (v. Đorđević 1953: 81-87), ipak možemo govoriti o tri glavne skupine koje je naveo još Ivan Kukuljević:

> Jugoslavenske vile stanuju u tri preděla ili elementa: u zraku, na zemlji i u vodi, zašto imadu i troja pučka imena: „Vila oblakinja", „Vila planinkinja" ili „podgorkinja" i „Vila vodena", poznata također pod imenom „povodkinja" i „morska diklica" (Kukuljević 1851: 87).

Vile se stoga mogu svrstati u tri glavne kategorije, odnosno u tri predjela koja nastanjuju: zrak, vodu i zemlju.[5] Njihov karakter ima tri lica. One su dobre, one su zle i one su istodobno mješavina dobra i zla.

### 1.1.4. Karakter vila

Ako nastavimo razmatrati podjelu vila prema njihovu staništu, ne možemo ne ući dublje u raspravu o njihovu karakteru jer, kako je već spomenuto, mjesta na kojima žive vile određuju imena po kojima ih dijelimo, ali pridonose i opisu njihova karaktera. Toga je bio svjestan već i Ivan Kukuljević, koji piše:

> Gledeći na duhovna svojstva delě se Vile u dvoje, jer zastupaju dva temeljna načela, koja u bajoslovlju po svem Slavenstvu vladaju, to jest: načelo dobra i zla. Tako su Vile zračne uvěk dobre, vodene uvěk zle; a zemne sada dobre sada zle. Svojstvo ovo uze narod od njihovog stana. S neba nada se uvěk dobru; s dola, što je iz pod zemlje, uvěk zlu; a od onoga, što je na zemlji sada dobru, sada zlu (Kukuljević 1851: 87).

Jasno je iz Kukuljevićeva zapisa da u tradicijskim vjerovanjima prevladavaju dva glavna načela – dobra i zla[6] „koja u bajoslovlju po svem Slavenstvu vladaju" i stoga su ukorijenjena i u hrvatska vjerovanja o vilama. Dobro dolazi s neba, zlo iz podzemlja, a amalgam tih dvaju načela aktivan je na zemlji, odnosno u svijetu ljudi. Navedenu podjelu Kukuljević je detaljno razradio u daljnjem tekstu navo-

---

[5] Stanište i karakter vila svakako treba povezati sa starom predodžbom o svijetu kroz koji prolazi mitska os *Axis Mundi*. Ona spaja podzemlje, gdje živi zlo, nebo, odakle dolazi dobro, i zemlju, na kojoj obitavaju ljudi te koja je, stoga što je između dobra i zla, sama po sebi ambivalentna (v. Eliade 2002: 24-25, Belaj 2007: 136-139).

[6] Pri razmatranju pojma dobra i zla u tradicijskim vjerovanjima treba naglasiti i treće, nazovimo ga načelo/*svojstvo* koje prevladava, kako u tradicijskim vjerovanjima u vile, tako i u vjerovanjima u neka druga nadnaravna bića. Riječ je o svojstvu ambivalentnosti koje treba povezati sa starim shvaćanjem svetog prostora, tri kozmičke razine i *osi svijeta*. U takvom viđenju svijeta, u kojem se zemlja ljudi nalazi između dobrog/božjeg neba i zlog/vražjeg podzemlja, naš svijet podložan je konstantnim borbama i izmjenjivanju utjecaja dobra i zla. Zemlja je poligon, bojno polje na kojem se igraju bogovi i ratuju sukobljene strane i kao u Miltonovom *Izgubljenom raju* prevlast će ostvariti ona strana koja uspije osvojiti zemlju. Stoga ne čudi da se u dualističkom svjetonazoru, koji se prenosi i na naše krajeve od grčke mitologije, pa i perzijskog zoroastrizma, pojavljuju bića s izrazito dvojakim, ambivalentnim karakterom. Ona u neku ruku predstavljaju samog čovjeka koji je cijeli život rastrzan zbog ideje (božje) da bude *dobar* i poriva (vražjih) koji ga tjeraju na z*lo.* Upravo zbog spomenutog, čovjeku je svojstven dualizam koji nalazimo od npr. kineskog simbola *jin jang* pa do nadnaravnih bića poput, bilogorskog *moguta*, mađarskog *taltoša*, *negromanata, vjedogonja*, slovenskog *krsnika* i, napokon, samih vila.

deći cijeli niz primjera južnoslavenskih naroda, koji ističu *nebeske* vile kao isključivo dobre i velike pomagačice ljudi. Tako *nebeske vile* štite čovjeka od zla (pa i od zlih vila), daruju mu zlato, snagu, providnost, mudrost te mu pomažu u raznim poslovima. Takve dobre namjere imaju i sve vile s krilima (koje spominje i Ivanišević (1987: 587), a koje se susreću na zemlji jer je očito da mogu letjeti i prema tome spadaju u zračne (dobre) sfere. *Zemne vile,* prema Kukuljevićevoj podjeli, dijele se na *gorske* i *poljske vile*, a zajednička im je osobina da su pretežno dobre, iako ponekad pokazuju svoju osvetoljubivost i malicioznost nanoseći čovjeku zlo ako im se prohtije. Takve vile karakteriziraju i već spomenute životinjske noge (kozje, magareće, konjske, volovske) koje nedvosmisleno upućuju na njihovu pripadnost zemlji, odnosno određuju ih kao bića polja i gora. Kukuljević im pripisuje brojne sastanke u gorama, šumama i poljima na kojima pjevaju, sviraju i plešu. Katkad otimaju ljude, a pretežno mladiće, ponekad se udaju za čovjeka i rađaju mu djecu. Kada su dobre, daruju ljude zlatom, pomažu junacima i čine im mnogo dobrog. U trenucima svoje zlobe često zarobljavaju ljude u svojim pećinama, smetu im pamet ili im izazivaju teške bolesti. Treću skupinu vila čine *vodene vile,* koje se opet dijele na dvije podskupine. One koje žive u moru nazivaju se *morske djevice* ili *morske diklice*, a one koje žive blizu jezera, rijeka i bunara nazivaju se *vile povodkinje*. Vodene su vile uvijek zle. Máme lijepe mladiće u vodu kako bi ih udavile, a samu vodu truju čarolijom. Onome tko im zamuti jezero ili izvor odmah nanose zlo ili smrt, a u Dalmaciji vodene vile još uzrokuju oluju, buru i tuču te ih se može vidjeti kako skaču po valovima nakon nekog brodoloma. Općenito su vesele kada se dogodi neko zlo, a najradije posvade dvojicu braće ili prijatelja (Kukuljević 1851: 88-104).

U nekim drugim primjerima vile se ipak spominju kao isključivo dobre. Pomažu ljudima u poljoprivrednim ili stočarskim radovima, daju im snagu, novac, zdravlje i sreću (Ardalić 1917: 304). U Ravnim kotarima vile „dolaze sirotam u pomoć, zalutalom putniku pokazuju stazu, vojniku osnažuju desnicu, dijete uspavljuju u kolijevci" (Zorić 1896: 230) te se često zbog njihovih plemenitih radnji govori da „ne će prez razloga nikomu učinit zla, nego pomagaju onomur, ko in je drag, oli ko je s ńiman u prijateljstvu" (Banović 1918: 195). Međutim, premda se u većini primjera vile opisuju kao pretežno dobra bića koja pomažu ljudima i koje svojom ljepotom i dobrim namjerama upotpunjuju idilu određene sredine, one se, s druge strane, spominju i u negativnom kontekstu, kako je uostalom zapisao i Kukuljević. U Poljicima tako prevladava mišljenje da „nisu sve vile od jedne puti ni jednog kolura, četiri su različite kapi krvi u ńiman: bile, modre, žute i crne. Bile su od puti kršćanske i ne će naudit našem čovjeku, modre od rišćanske, žute od žudinske, a crne od ciganske" (Ivanišević 1987: 586). Sugovornici u unutrašnjosti Dalmacije i danas ističu da je vila bilo i dobrih i loših (Andrija, Josip) ili da su „do-

bre po pjesmama", ali ih se „ljudi boje da im ne naprave zlo" (Anka). O dvojnom karakteru, odnosno dobrim i lošim vilama, govorilo se i u Makarskom primorju, gdje se vile dijele na *bijele,* koje su dobre „u svako vrime, ako im činiš na ruku", i na *crne,* „vazda opake /…/ gone ljude kamenjem" (Kadčić 1859: 332). Na otoku Cresu nalazimo primjer koji detaljnije opisuje te dvije suprotnosti vila i donekle pojašnjava razloge za dobro ili loše vilinsko ponašanje:

> Vili su dobre i zločeste. Dobre su prebivale va pećinah, po boškeh, one su šloveku vavek gjedale pomoć. Davale su mu blaga, zes š ńim živele, kako sestri s bratom, i tancale. Kada su kome 'tele pomoć, on ńim se je moral zakjet, da neće nikada nikomu reć, da ga ja ka pomogla. Ako bi se ki bil zneveril i ne bi bil od besedi, onda bi mu se one osvetile sila gadno. /.../ Zločeste vili prebivale su va vode, al v ajeru. One bi bile šloveku rado naškodile, bile su jako osvetljive, a najme onda, kada ńim se ne bi bilo ugodilo (Bartulin 1898: 269-270).

Iz velikog broja folklorističkih zapisa, od kojih smo naveli samo neke, razvidno je da se vile po svojem karakteru pretežno dijele na dobre i zle. Međutim, ponavlja se pitanje njihova dvojakog karaktera. Drugim riječima, dobre vile, kako vidimo u primjerima, nisu u svim slučajevima samo i jedino dobre. One kažnjavaju i štete ljudima ako se oni ne drže dogovora ili ako one smatraju da neke osobe nisu dostojne njihova obzira. Stoga bi takvim vilama bolje pristajao predznak „blage", a ne isključivo „dobre" vile. Zle vile, s druge strane, iako se pokušavaju opisati uglavnom negativnim konotacijama, ipak ne čine zlo same od sebe. One djeluju onda kada su izazvane, kada čovjek ne čini onako kako bi one htjele ili kada se osvećuju.[7]

Treba stoga spomenuti da se u hrvatskim, kao i u južnoslavenskim, vjerovanjima u vile one nikada ne pojavljuju samo i isključivo kao zle. Ni u jednom kraju ili mjestu, koje su ispitali etnografi i drugi sakupljači građe poput Kukuljevića, Antuna Radića i njihovih suradnika,[8] kao ni u jednom primjeru s nedavnih terenskih istraživanja, nisam pronašao vjerovanja u vile isključivo negativnih predznaka. Zle vile spominju se uvijek uz postojanje dobrih vila ili se govori o malicioznim osobinama pretežno dobrih vila.[9] „Vile su bile zle i dobre, ali se nikada nije govorilo o zlima" (Ante).

Maliciozne osobine kojima bi vile štetile čovjeku vezuju se u prvom redu uz njihovu oholost i taštinu. Vile su ponosne na svoju ljepotu i često se njome hvastaju, zbog čega im je, prema predaji, Bog pretvorio stopala u kopita. Često se stoga u

---

[7] Iz rečenog postaje očito da vile reagiraju kao svojevrsni indikator čovjekova ponašanja. O tome i konstruiranju društvenih normi uz pomoć vjerovanja u nadnaravna bića vidi Šešo (2010: 133-144).

[8] O prikupljanju etnografskih podataka i suradnicima Antuna Radića vidi Radić (1897.), Čapo-Žmegač (1997.).

[9] Isključivo zle vile ne nalaze se u primjerima vjerojatno stoga što su takve konotacije vezane uz druga nadnaravna bića poput vještica koje nastanjuju jednaka područja. O promjenama i preklapanjima pojma vila i vještica vidi Éva Pócs (1989.).

primjerima spominje da bi ova lijepa i dobra bića sakrivala svoje životinjske noge i ne bi dopuštale sugovorniku vidjeti njihov nedostatak. Pri susretu s čovjekom vile bi pokrivale svoje noge plahtom ili bi se okretale tako da im se ne vide noge. U slučaju da netko ipak primijeti neskladnost njihove ljepote, govori se „da im se za boga čuditi ni smijati ne smije. Kažu tako, da im se jedan nasmije, a one da su ga uzele pa prebacivale pro brda jedna drugoj na ruke" (Ardalić 1917: 302). Drugim malicioznim vilinskim radnjama svakako je uzrok osvetoljubivost. Kažnjavale bi svakog tko bi im načinio neko zlo, poput izdaje, neposluha ili bilo kakve uvrede. Vile će „rado darivati mlade momke i divojke zlatom, ali su ļute, ako iđeš zavirivat, šta ti dadu, osvetļive, ako jim se usprotiviš ili očituješ, da si ji' vidija" (Ivanišević 1987: 587).

Možemo stoga zaključiti da su vile pretežno blaga bića, burnog karaktera, spremna na osvetu i „tjeranje svoje pravde". Često se spominju i u zlim namjerama, ali pretežno onda kada je čovjek sam odgovoran za takvu reakciju, stoga bi se vile mogle opisati kao bića koja je čovjek sam konstruirao kako bi bila njegov vlastiti moralni korektiv.

### 1.1.5. Djelovanje i nadnaravne sposobnosti vila

Koje su sve vještine i natprirodne sposobnosti vila kojima su utjecale, pomagale ili štetile čovjeku, možda nam najbolje može pokazati sljedeći Kukuljevićev primjer:

> Vila se može pretvoriti u svašta, nu to malo kada biva; čestje može Vila iz jednog elementa poprimiti svojstvo drugog elementa. Svaka je mudra proročica, gatarica, i lěkarica, te može svakoga čověka nadvladati mudrustju i jakostju, a nadariti svakim blagom. Samo dvojica junakah bilo je na světu (pěva puk), koji su nadvladali Vilu jakostju, i to su bili, Kraljević Marko pa ban Sekula, ujak Sibinjanin Janka. Vile su osim toga věšte svakojakim umětnostim. One kuju sablje, koje mogu presěći željezo i najtvrđi kamen; grade hitre brodove, u kakvim nikada ljudi brodili nisu, zidaju gradove, kakovih svět vidio nije; daruju divne konje, kojima na zemlji para neima, te mogu podignuti větrove, buru, kišu i grâd, osobito kada idu za kim u potěru (Kukukljević 1851: 88).

Očito je da su ljudi vilama pripisivali razne kvalitete, moći i sposobnosti kojima su najčešće pomagale čovjeku i oplemenjivale njegov život, a ponajprije život junaka. S druge strane, vilinsko postojanje i njihove radnje često su pružale odgovor za određene nelogične pojave ili su bile izlika za određen oblik društvenog ponašanja koji bi bez uloge vila često bio smatran moralno neprihvatljivim i društveno nepodobnim.[10]

[10] O zlouporabi tradicijskih vjerovanja u vile i druga nadnaravna u vidi Šešo (2010: 180-186).

Možda se najzapaženije djelovanje vila očituje u primjerima koji govore o konjima spletenih griva. Ujutro ih seljaci nalaze umorne i znojne, što se gotovo uvijek tumači otmicom koja se pripisuje vilama. Naime, one su noću od seljana uzimale najbolje konje, na njima jahale i zabavljale se cijelu noć te ih ujutro vraćale izmorene i uvijek spletenih griva. I danas se u unutrašnjosti Dalmacije najčešće navodi ta vilinska karakteristika, a neki sugovornici nerijetko ističu kako su i sami vidjeli takve konje.

> Ujutro ima konj u štali. Znaš što je griva? Ujutro griva opletena, recimo. I onda kad ujutro gore dođeš u štalu, konju spletena griva.
>
> Je li to bila istina?[11]
>
> Istina, nego šta.
>
> Tko mu je ispleo tu grivu?
>
> To su bile vile. One njega uzmu i pletu mu grivu. Ona njega igra, jaši, vrti ga u krug, a jutri ga nađeš znojna i umorna (Jakov M.).
>
> Kad je čovik ujutro došao u štalu, vido je da je konj spletenih griva. Ko male pletenice. Jašile ga vile tu noć ako je bio dobar, samo boljeg konja. I onda ne smiješ to dirati jer da bi konj uginija. Vidio sam i ja jednom takvog konja (Ivan K.).

Vile su i velike graditeljice, kako piše i Kukuljević, a najveći broj primjera o njihovoj graditeljskoj sposobnosti dolazi iz Istre (v. Bošković-Stulli 1959: 120). Pulska Arena, monumentalno zdanje bez krova, stoljećima je zaokupljala maštu tamošnjih stanovnika, stoga ne čudi da mnogi primjeri iz Istre koji spominju vile govore i o njihovoj nadnaravnoj moći kojom su baš one sazidale Arenu:

> Vile govori narod da su u jednu noć uzidale Divičin grad u Puli (Renu). /.../ Kad su Divičin grad zidale, da su nosile kamenje iz pod Učke u krilu, i da su hodeći prele. Negdje pod Gračišćen blizu sela Mandalenčići, da su ih petehi zakukurikali, i onda da su morale ostaviti kamenje, radi toga da nisu useći mogle pokriti Divičin grad, koji i danas takav obstoj (Žiža 1895: 2).

Vilinski grad spominje i Josip Lovretić, koji piše da je „vileńački sastanak i ńiov grad bio u davno doba na Aršań-planini. Onuda je svako daleko obilazio, jer su nedobre tamo svoje kolo igrale i ńiov gajdaš čuo pet sati daleko od Aršańa“[12] (Lovretić 1898: 122). Često se stoga govorilo da vile imaju neko određeno mjesto gdje se okupljaju, a takvo je mjesto redovito bilo obavijeno velom tajne i mistike. Čak i ako se nije radilo o nekom velebnom zdanju poput vilinskoga grada ili Arene nego o običnom izvoru vode ili šumarku, takvome mjestu uvijek su se pridavale

[11] Podvučena pitanja postavio L. Š.

[12] Aršanj je brdo u južnoj Mađarskoj blizu hrvatske granice. U pretežno ravnoj Baranji planina Aršanj jedina je koja se uzdiže i vjerojatno zbog te specifičnosti predstavlja mjesto na kojem su se, prema vjerovanju, skupljale vile.

neke natprirodne osobine, poput toga da konji neće kročiti njihovim šumama ili da stoka neće piti vodu na vilinskom izvoru (Ivanišević 1987: 589). Kada bi se u polju ili šumi vidjelo neobično svjetlo, govorilo se da vile vode kolo (Lang 1914: 137), a iz svojih prebivališta izlaze noću na čistine, polja i livade, gdje su osobito po „čaerah"[13] i „voćnjacih" oko grmova i stabala vodile svoje „vilovsko kolo" i zabavljale se. Mjesta na kojima su plesale bila su lako prepoznatljiva jer je trava na njima bila „zelena kao žuč" i niža nego na drugim mjestima (Stojanović 1852: 381-380).

Već smo spomenuli da čovjek ne smije gledati vili u životinjske noge jer bi ga iz obijesti kaznila. Međutim, to se događa samo u slučaju da čovjek uopće vidi vilu. Naime, u Otoku u Slavoniji spominje se da vile, između ostaloga, posjeduju i nadnaravno svojstvo nevidljivosti, odnosno „vile i vilenjake može vidit samo vrač ili vračara, a drugi ko ji vidi, mora stradati. Zato se slabo ko i fali, da je vilu vidio" (Lovretić 1902: 122).

Vračevi i vračare, koje se smatralo pobratimima i posestrimama vila, imali su važnu ulogu i pri liječenju ljudi, a vile su bile te koje su im pomagale svojim savjetima i moćima (Ilić-Oriovčanin 1997: 280). Općenito su vile imale svoje pomagače u narodu kojima su otkrivale svoje vidarske tajne da „služe nesrećnom narodu na utjehu" (Lorković 1863: 242). Takvi ljudi često su se još nazivali i *vilenjacima*, *vilovnjacim*a ili *vilanima* (Đorđević 1953: 117). U okolici Karlovca, ali i u Samoboru, za vilenjake se govorilo da su osobe drage vilama i da s njima moraju provesti određeno vrijeme kako bi naučili tajne (Lorković 1863: 242, Lang 1914: 137). Međutim, vile često i same liječe ljude od opake bolesti ili smrtonosnih rana, a najčešće se spominju kako vraćaju vid oslijepljenima (Kukuljević 1851: 96), možda zato što su i same često oslijepljivale djecu, ljude i mnoge junake (Đorđević 1953: 103).

I danas u unutrašnjosti Dalmacije sugovornici spominju vilenjake i osobe koje su otele vile. Neke su, poput sugovornika Jakova M., i same otele vile, dok drugi ipak spominju da se otmica dogodila nekom drugom.

> Govorilo se, vilenjak, „on je sa vilin", on „hoda s vilama". Žene su u selu govorile da je bio s vilama jedan čovik u tridesetim godinama, on sam nije to prihvaćao. Tvrde da su ga vidjele da izlazi iz jame (Marta).
>
> Vilenjaci su bili ugledni ljudi, ka moj did od majke! Kako je mogla ona [vila],[14] tako i on. Ako su vile mogle svuda ić, mogao je i on s njima i letjeti (Anka).
>
> Za vilenjake su govorili da su „spasioci". Nemušte jezike zna govorit i zna govoriti sa životinjama pa ih liječi (Simo).

[13] Čair – turska riječ za livadu na kojoj se kosi trava, sjenokoša.
[14] Tekst u zagradi dopisao L. Š.

Vilenjaci se sastajali s vilama, porijeklom su muški (Danica).

Odnile vile niku Jelu Sinovčić ispod Peruna. E, traži, traži, nigdi joj traga. Sutradan, eto je iđe bosa niz Perun. Ona je kazivala da su je dvi divojke odvele na Perun. Ona je kazivala, kad su prilećale, da bi kadikad dotakla se nogon u more. Vile joj davale iglica. Pop Barbarić vidija je, 'di iđe bosonoga niz Perun, a nosi nove opanke pod pazu'om (Ivanišević 1987: 588, 591).

Još se jedan zanimljiv motiv često javlja u primjerima u kojima se spominju vile. Riječ je o vezi vila i mladih muškaraca, kojima vile nerijetko rađaju djecu. U takvim primjerima spominje se da vile „primamu lipe mlade momke, ali vaļa da su dobri, brez beštime, lupešćine i krivice, vile š ńiman živu i spavaju, da imaju poroda" (Ivanišević 1987: 587). O tome na sličan način govori i primjer iz Ravnih kotara:

U Kotaru čuje se i ova. Jednom dječko izgonio blago na pašu. U gustom gaju susretne mladu djevojku, koja će njemu: ajde, dječko, kući, pa se vrati pred večer po svoje blago, a ja ću ti ga čuvati. Tako čineći za godinu dana vila će opet njemu: ti lezi i spavaj, ja ću tebi čuvati tvoje blago. Kad bi se dječko probudio, našao bi oko sebe svake fele, jića i pića, čim bi se okrijepio. Kad dječko ponaraste, omili mu mlada djevoka i započe joj govoriti, da bi za nj pošla. Vila privoli, združe se zajedno, uzdignu visoku kulu u srijed Kotara. Od njih da se porodi Smiljanićevo pleme, a u narodu se pojavu pjesme o junacima Smiljanićima (Zorić 1896: 231).

Međutim, ne završavaju sve ljubavne veze čovjeka i vile na sretan način. Neki primjeri govore o običnim ljudima i junacima koji su se oženili vilom, nakon čega im ona rodi dijete. Naposljetku vila ipak napusti muža dolazeći u tajnosti dojiti dijete, koje također nestane:

Kažu da bijaše zaljubila vila u nekoga Funtanjana i da su se bili skupa zakonili, nego prije su se zakonili preporučila mu je da njoj tvrdu vieru da, da nesmije reći nikad joj vila, što on obeća. U ženidbenom braku da bijahu sretni i zadovoljni kano dvie golubice, i njihova djeca da su bila liepa kako ljubice. Jedan put da su nešto prepirali medju sobom, on u naglosti da joj rekavši vila. Tada ona da je izčesnula iz pred njega, i nikad više da se nije mu prikala, a po noći da je ditetu u zibku dojiti hodila, bez da se komu pokaže (Žiža 1895: 4).

Brojni su još primjeri u kojima se spominju vilinske radnje i njihov odnos prema čovjeku. Za cjelokupan opis i tumačenje bila bi potrebna zasebna studija. Spomenut ćemo stoga još samo da se vile često spominju u vezi s davanjem snage i pomaganjem junacima poput Kraljevića Marka (Bošković Stulli 1959: 198, Schneeweiss 2005: 36), da se mogu pretvoriti u životinje poput zmije (Žiža 1895: 3, Zorić 1896: 230), a nerijetko se javljaju razlozi i tumačenja njihova nestanka.

Nu odkad su se ljudi iznevěrili svojim starim krěpostim; od kad su pastiri odbacili svirale, tambure i pěsme, te na město njih poprimili biče u ruke i stali pa

paše pucketati, huškati i kleti; odkad još k tomu počeše puške pucati i narodi se proganjati; od onda je prestalo Vilah na hrvatskom polju i one odoše nekamo u stranu zemlju. Samo gdekoji čovek, koji je Vilam osobito omilio, vidi ih kadkada, kako po polju kolo igraju ili na pustoj klisuri i koloj stěni samotno sěde te plaču ili u žalostnih pěsmah nariču (Kukuljević 1851: 100).

## 2. Vukodlak

Već samo letimičan pogled na poveću natuknicu značenja riječi vukodlak u Akademijinu *Rječniku* otkriva kompleksnost toga bića. Vukodlakom se tako naziva „čovjek, koji poslije smrti poput demona obilazi; vampir; po etimologiji čovjek s vučjim dlakama, vučje ćudi". Kod Slovenaca se naziva *volkodlak*, u Čeha *vlkodlak*, u poljskom *wilkołek* i *wiłak*, a kod svih se javlja u značenju čovjeka koji se može pretvoriti u vuka. Također se navodi da je vukodlak „vilenik, negromante, /…/ stregone, /…/ vampir, vampyr" ([S.n.] 1973 – 1974: 622). Pojam vukodlaka stoga uključuje elemente više različitih bića te se ponekad poistovjećuje s negromantima, štrigama (vješcima), vilenicama i vampirom. Uzrok takvoj pojavi, prema mađarskom kulturnom povjesničaru Gaboru Klaniczayu, treba tražiti u predodžbi koja se stvarala kroz više stoljeća u srednjoj i jugoistočnoj Europi i dovela do stapanja brojnih elemenata duhova pokojnika, noćnih planinskih duhova germanskog svijeta *(Alps),* antičkih *striga*, slavenskih *mòra*, vukodlaka i vampira (Klaniczay 1990: 178). Eva Pócs upućuje da se vjerovanje u vukodlake spominje u srednjem vijeku među slavenskim narodima te se kasnije proširilo na susjedne narode poput Albanaca i Grka te kasnije među Nijemce i Armene (Pócs 2006: 1157). Tako danas vukodlaka možemo naći u engleskom kao *werewolf*, škotskom *warewulf*, njemačkom *Werwolf*, francuskom *loup-garou*, talijanskom *lupo mannaro*, albanskom *Boyrbolak*, grčkom *Bambyras* i tako dalje (Agazzi 1979: 24-27).

Hrvatska riječ vukodlak ima dva etimološka tumačenja. Prema prvome, vukodlak je onaj koji ima vučju kožu ili odjeću kao vuk. Drugo tumačenje povezano je s riječju dlaka, a može se povezati i s *lakos* (grč. koža, krpa) (Gluhak 1993: 689-690). Izgleda stoga da je slavenska riječ vukodlak postala kulturnim dobrom balkanskih naroda, odnosno vukodlak je onaj koji može postati vuk i onda opet čovjek, a kao vuk ubija ljude i životinje (Skok 1971: 417). Međutim, čini se da su se kod Slavena tijekom srednjeg vijeka animalne osobine vukodlaka izgubile i da su ostale samo glavne osobine, glad za krvlju i nanošenje zla, te se vukodlak stopio s nadnaravnim bićem vampirom. Vukodlak se stoga od srednjeg vijeka ne spominje kao osoba pretvorena u vuka već kao dignuti mrtvac (Benyovsky 1996: 119).

Iako će pojmovi vukodlak i vampir kod većine ljudi evocirati likove iz fantastičnih romana ili filmova u kojima se vampir javlja kao uglađeni grof Drakula s

velikim očnjacima, a vukodlak kao čovjek preobražen u podivljalo dlakavo čudovište nalik vuku, takvi su „fiktivni" vampiri i vukodlaci produkt viševjekovne popularno-književne distorzije[15] tradicijskih vjerovanja u kojima vampir i vukodlak imaju neka drugačija značenja i izgled. Vukodlak i vampir u tradicijskim vjerovanjima južnih Slavena egzistiraju ipak na drugačiji način. Kao prvo, vukodlak i vampir zapravo su izjednačen pojam. „Ако је можда вукодлак некад био нешто друго, а вампир опет друго, та су се два појма временом тако слила један у други да је данас немогуће издвојити један од другога" (Đorđević 1953: 150). Premda postoje mnoga nagađanja o različitosti, značenju i daljnjoj etimologiji ta dva pojma koja sežu u razdoblje još prije srednjeg vijeka (v. Wilson 1985, Benyovsky 1996: 119, Pócs 2006a: 1157, Plas 2010: 82-87), ona oba, posljednjih nekoliko stotina godina, označavaju „dignutog" mrtvaca koji napada ljude. Riječ vampir javlja se pretežno kod Srba, a raširila se zapadnom Europom tijekom poznate vampirske histerije[16] u Srbiji, dok se naziv vukodlak češće, pa čak i pretežno, može naći kod Hrvata kada govorimo o južnoslavenskim prostorima.

## 2.1. Vukodlak u tradicijskim vjerovanjima Hrvatske (unutrašnjosti Dalmacije)

### 2.1.1. Postanak vukodlaka

U nekim dijelovima unutrašnjosti Dalmacije nalazimo razne varijante naziva vukodlak. U Poljicima se spominje *ukodolak* (Ivanišević 1987: 577), u Dalmatinskoj zagori *kudlak* (Jakov K.), na sjevernoj se strani Biokova uz naziv *vukodlak* javlja i naziv *bukoč* (Mate), koji označava ćuka. Kod Staševice spominje se i *vukozlak* (Jakovica), a naziv *vampir* nalazimo samo kod Gabele, gdje su sugovornici istaknuli da su taj naziv upotrebljavali samo stariji ljudi kojih više nema te da se danas govori *vukozlak* (Gospava).

Pod pojmom vukodlak, kao što smo već mogli razabrati, najčešće se podrazumijevaju osobe koje se nakon smrti vraćaju među žive i rade zlo ili se žele iskupiti za svoje grijehe. Iz folklorističkih primjera i onih prikupljenih na nedavnom te-

[15] O prvim spomenima vampira u književnosti vidi Wilson (1985).

[16] Požarevačkim mirom 1718., sklopljenim između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva, Habsburška Monarhija dobila je Banat (pripojen Ugarskoj) te istočni Srijem zajedno sa sjevernom Srbijom i Vlaškom. Pridošli habsburški vojnici i doseljenici počeli su primjećivati da domaće stanovništvo u srpskim selima Medveđa i Kiseljevo te u selima Temišvarskog banata otkopava mrtve i ponovno ih ubija. Službeno carsko izaslanstvo utvrdilo je da je riječ o ubijanju vampira koje je lokalno stanovništvo smatralo krivcima za masovna umiranja za koja se kasnije ispostavilo da su prouzročena bedrenicom. Cijeli slučaj odmah je odjeknuo u Habsburškoj Monarhiji, a kasnije i u ostatku Europe, te je potaknuo brojna književna ostvarenja kojima su se proširile (iskrivljene) spoznaje o vampirima (v. Wilson 1985: 581-582, Barber 1988: 5-9, 2000, Klaniczay 1990, Perić; Pletenac 2008: 30,36).

renskom istraživanju mogu se razabrati neki kriteriji koji ukazuju tko se zapravo povukodlačuje. Prvi se kriterij manje spominje u folklorističkim zapisima i danas kod samih sugovornika vjerojatno stoga što je znakovitiji za vještice i mòre nego za samog vukodlaka. Riječ je o rođenju u crvenoj košuljici (placenti) za koju se vjeruje da krije nadnaravne moći.

> Vukodlaci postaju zli ljudi. Rađaju se u crvenoj košuljici koja se nosila svećenicima. (Andrija)
>
> Takvu košuljicu treba krstiti i dijete će biti sretno, a treba i kumiti (Jakovica).
>
> Loš je to predznak kad se rodi u košuljici. Nju su zakopavali (Nikola).

Roditelji ili babice često bi nastojali i javno obznaniti rođenje takvog djeteta jer se vjerovalo da će na taj način budući vukodlak izgubiti zle moći. Katkad se košuljica zakopavala ili se nosila svećeniku kako bi blagoslovom ili krštenjem raskinuo zle moći koje bi rođeno dijete moglo „naslijediti" od košuljice. Međutim, sugovornica Janja istaknula je kako se događalo da je „Nekad /.../ roditelje bilo sram to javno reć' pa bi nanijeli štetu tom djetetu i selu", odnosno prešućivanje rođenja takvog djeteta rezultiralo bi stvaranjem vukodlaka. Sâm specifičan način rođenja u crvenoj placenti nije nužno značio da se rodio vukodlak nego osoba koja će za života biti zla. Rođenje u crvenoj ili crnoj košuljici naime tješnje je povezano s postankom i rođenjem vještica, vještaca i mòra, koje su po svojem karakteru također zle. Međutim, razlika između vukodlaka i spomenutih bića leži u tome da je vukodlak u tradicijskim predajama prije svega biće nastalo nakon smrti osobe koja je za života bila iznimno zla ili se, pak, vjerovalo da je za života bila vještica ili vještac. Rađanje vukodlaka u crvenoj košuljici stoga bi se moglo protumačiti rađanjem vješca koji će se nakon smrti povukodlačiti jer vukodlak se zapravo ne rađa, on postaje od umrle osobe. Ima, dakako, primjera, ponajprije u Istri, koji govore da se čovjek rađa i živi kao vukodlak.

> Vukodlakom, pričaju Kastavci, postane čovjek, rodjen u nekakoj opni. On dakle nije kriv, što se rodio vukodlakom. /…/ Ja sam poznavao jednog od tih Čoporića. Bijaše šepav – pouzdano svjedočanstvo, da je kudlak! /…/ On se je još za života riješio svog zloduha, ispovijedivši se. /…/ Djed ovog Čoporića bijaše i po smrti kudlak, te je noću ljude mučio i kvara im činio. Da ga se Dubašljani oproste, raskopaše njegov grob i zabiše noću trnje od gloga u njegovo tijelo (Milčetić 1896: 225).

Iz navedenog primjera možemo razabrati da se u istarskom Kastvu miješaju i preklapaju značenja vješca i vukodlaka objedinjenih pod nazivom *kudlak*. Proučavajući istarski materijal, takve amalgame primijetila je već Maja Bošković-Stulli, koja pretpostavlja da je

> /.../ do nesporazuma došlo i s tumačenjem riječi „kudlak", „vukodlak". /…/ Ta je riječ, naime, protumačena kao vampir, kao nesmireni mrtvac. Nevolja je u tome

što je naziv 'kudlak' višeznačan: on zaista obilježuje mrtvoga, vampira, ali ujedno i 'štrigona', 'vješca' još za njegova života /.../ u dubini postoji zaista veza s mrtvima (Bošković-Stulli 1991a: 415).

Istarska varijanta kudlaka stoga zaista može predstavljati i vješca i vukodlaka.[17] Za života označuje vješca koji se rađa u placenti, kojeg ljudi determiniraju kao vješca zbog fizičkih anomalija (u ovom slučaju šepavosti), prestaje biti vješcem poslije ispovijedi i nasljeđuje tu anomaliju od djeda. Sve te vrijednosti karakteristične su za tradicijska vjerovanja u vještice, koje se u Istri očito mogu nazvati i kudlakom. Međutim, nakon smrti kudlak/vještac postat će kudlak/vukodlak i za njega će se vezati vrijednosti koje se povezuju s vukodlakom, poput probadanja glogovim kolcem.

U unutrašnjosti Dalmacije takvih preklapanja gotovo da i nema. U tom podneblju najčešće se spominje drugi kriterij postojanja vukodlaka, a to je zao karakter koji je pokojnika krasio za života. Najveći broj primjera spominje upravo pretvaranje u vukodlake osoba koje su za života bile svadljive, nasilne i iznimno zle. Povukodlačuju se ubojice ili oni koji nisu kršteni, lopovi, varalice, oni koji su micali kamene međaše te oni za koje se vjerovalo da su za života bili vješci.

A onaj čovik koji je za života zao vele da je vištac i da kad umre da je vukodlak (Jakov K.).

Od opaka čovjeka stvara se po smrti Vukodlak. On postaje odveć jak, niti ga more tko nadhrvati (Milinović 1859:207).

Izgleda kao mišina, napuhana, kao mih, kožetina. Tko se god diže je vukodlak (Anka).

Posljednji primjer govori nam kako vukodlacima postaju svi koji se nakon smrti „dižu", a ne samo vješci ili zle osobe. Dakako, prema većini primjera, ne mogu se povukodlačiti svi pojedinci nego samo oni za koje smo naveli da su rođeni u placenti i koji su za života bili iznimno zli. Međutim, u nekim primjerima spominje se i treći kriterij, odnosno znak, koji ukazuje na moguće povukodlačenje, a javlja se tijekom čuvanja pokojnika. Tako se vjeruje da će se pokojnik povukodlačiti ako preko njega „pređe kakva mala životinja kao pas, mačka, miš", stoga „mrtvaca treba čuvati da ga ne preskoči mačka jer onda se povukodlači" (Danica).

[17] Na temelju nekih folklorističkih zapisa mogli bismo zaključiti da vukodlak čak stoji na vrhu demonske hijerarhije, odnosno rukopisi nam govore da postoje vjerovanja u štrige i štrigune, koji su za jedan stupanj slabiji od bića pod nazivom *ris*. On je pak slabiji od *bilfa*, poglavara štriga, dok je najjači i poglavica svima upravo vukodlak (v. Ptašinski 1890-1899: 206, Žiža 1895: 62, Bošković-Stulli: 1959:68).

### 2.1.2. Izgled vukodlaka

Dogodi li se ipak da se netko pretvori u vukodlaka, njega će ljudi susretati u raznim oblicima. Najčešće se spominje kao mješina puna krvi ili kao „napuhana kožetina" (Jakov M.). Frano Ivanišević zapisao je da se u Poljicima vjeruje da „Sotona paklena uzme iz greba ńegovu kožu, napuše je i odnese u crkvu. Bubne o tlej, ako pukne, izduši, ništa, 'oće reć, da je šupaļ, uboden; ako ne, postane ukodlak" (Ivanišević 1987: 578). Vukodlak je dakle pokojnikova ko¸a u koju je vrag udahnuo ¸ivot. Sugovornik Mate objasnio je da vukodlak „izgleda k'o obično čeljade, samo kao mišina", sugovornik Nikola za vukodlaka ističe da je „ostavio sve kosti i meso i da ide samo u koži", a 150 godina star zapis iz Lovreća fra Šimuna Milinovića govori da vukodlak "nije mesast, već ko mieh napuhan" (Milinović 1859: 207). Takva je „mišina" obično „puna krvi koja se razlije kad ga se probode kolcem" (Marta) ili je, pak, „napuhana đavoljim dahom" (Ivan I.) jer „Vukodlak je sličan đavlu" (Andrija).

Osim kao napuhana koža ili mijeh pun krvi ili vražjeg daha, vukodlak se može preobraziti i u druge oblike, a najčešće u razne životinje. U Istri je pretvaranje nadnaravnih bića u životinje poput mačaka, volova i prasaca karakteristično za borbu *krsnika*[18] i *štriga* ili *štriguna* (vještica i vještaca). Štrige kao zla bića preobražavaju se u životinje crne boje, a krsnici, koji se bore protiv zla, poprimaju oblik šarenih ili bijelih životinja. Ponekad se, kao što je već rečeno, u ulozi krsnikova neprijatelja javlja kudlak koji se, poput štrige, također može preobraziti u crnu životinju koja se tada bori protiv krsnika:

> Puk vjeruje da svaki rod (pleme) ima po jednog kudlaka i po jednog krsnika. To su dva protivna bića. Kudlak nastoji oko toga kako će ljudima nauditi, a krsnik kako će ih obraniti. Oni se umiju prometnuti u svakojake životinje, ponajviše u praze, volove ili konje. Kudlak je obično crne, a krsnik bijele ili šarene boje. Kudlak napada čovjeka noću, da ga plaši, bije, pa i umori; no u tom već priskoči krsnik, te oni zametnu ljuto kreševo. Konačno iznese pobjedu krsnik (Milčetić 1896: 224).

> Vukodlaci se promeću u svašta, najobičnije u vola, a vještice u mačke. Vještice dolaze noću kao mačka na čovjeka te ga sišu, a drugi dan mu prsa nabreknu. /…/ Ako se vukodlak ili vještica pojavi kao bijela životinja, nije zlo. No opasno je ako se pokaže kao crna životinja (Bujanović 1896: 234).

No ne spominje se u svim istarskim primjerima vukodlakovo pretvaranje u životinje samo pri borbi s krsnikom i isključivo crne boje. Vukodlak se, kao i u unutrašnjosti Dalmacije, često samostalno javlja pretvoren u razne životinje i pokazuje se čovjeku s primarnom nakanom da ga straši ili da mu pakosti:

[18] Krsnik se javlja na području Istre i Kvarnera i predstavlja osobu nadnaravnih moći koja pomaže čovjeku i štiti ga od zlih sila te nadnaravnih bića poput vještica i vukodlaka (v. Šešo 2002/2003).

Kastavci vjeruju da se vukodlak pretvara u konja, u žabu, u čovjeka visoka 100 hvati itd (Milčetić 1896: 225).

Vukodlak se javlja u obliku čovjeka ili životinje (pseta, koze, magarca, konja i mačke) (Zorić 1896b: 226).

Vukodlaci se pretvaraju u magarad, bijele debele konje, crne vole, pse pa i mačke, kao i đavoli u zelene jarce (Ardalić 1908: 10).

Vukodlak izgleda ko spodoba s glavom tog čovjeka koji je umro, a sve ostalo je bio bik (Ante).

### 2.1.3. Djelovanje vukodlaka

O vukodlaku folkloristički zapisi i sugovornici najčešće govore kao o biću koje plaši ljude i nanosi im raznu štetu. Hoda u mraku, po šumama, napada čovjeka na raskrižjima bez raspela i u noćima uoči velikih blagdana te čini zlo.

Oni bazaju i tumaraju, otkad se smrkne, pa dok ne počnu pijevci pjevati i zdrava marija zvoniti; onda se oni vraćaju u svoje grobove. Najviše se prikazuju na raskrsnicama putova obnoć i u onijem kućama, gdje se mrtvijem ne pali svijeća i ne čini pomen za pokoj njihove duše (Ardalić 1908: 148).

Vjeruje se da je vukodlak izuzetno jak te da plaši i čara ljude, a pogotovo svoju rodbinu koja mu se za života zamjerila ili ima s njome neke neriješene dugove. Neki ipak spominju kako vukodlak neće nauditi čovjeku nego ga samo plaši. Ponekad se dogodi da vukodlak napadne čovjeka, ali je čovjek često jači od njega i dovoljno je samo priupitati: „Kume, što radiš?“, a vukodlak će odgovoriti: „Ništa. I neće ti učinit ništa“ (Ivanišević 1987: 578). S mišljenjem Frane Ivaniševića ne bi se složio sugovornik Jakov K., koji je istaknuo kako je njegova djeda ubio upravo vukodlak:

Moj did Tomo Gotovac je čuva ovce i čuo je da neko zvoni pa je mislio da je neko umro. Krenuo je u crkvu da vidi što je. Ušo je u mrtvačnicu, a neko skoči i udari ga. Bio je to vukodlak. Moj did se ničeg nije bojao i bio je jak pa se potuko s njim. Vukodlak je onda stao i reka da je izjednačeno da nema pobjednika i reka je: „Dođi sutra kad nas je više“. Moj did nije doša, nego se nije diga sedam dana i umro je na kraju. E, ovaj ga je ipak pobidija i ubija. To ti je istina 100 posto, to nije ni 99 posto, nego 100 posto (Jakov K.).

Razvidno je da se vukodlak, osim što najviše voli plašiti ljude, voli s njima i tući. Najveći broj primjera vukodlaka spominje ipak kao biće koje zapravo želi skrenuti pozornost na sebe i na svoje „probleme“. Tako se vjeruje da se vukodlaci, među ostalim, vraćaju da bi otkupili svoje grijehe ili razriješili određene stvari koje nisu uspjeli završiti tijekom života.

Vukodlaci, to je istina. U selu prije tri i pol godine padalo kamenje iz zraka. Ne kotrlja se kako padne, nego ostane. Naši došli, platili 24-satne "grgurske" mise. Iša Stipan i u katolički samostan, dalje pada, ali platili misu. Iziđe dečkić od deset godina u bilom. Skakuće od kamena do kamena. Nakon toga niko više nije bac'o. Bio jedan ubojica, pa misli da je to njegova duša. Tako je rekao pop Kuvaš jer da vukodlak je nenormalno – sa strane vražje. Povukodlačio se ako je bio ubojica i zločinac (Nikola).

Iako se vukodlak može ukazati gotovo svima, ipak najčešće dolazi upravo onima koji ponajbolje poznaju njegov „problem" – svojim ukućanima.

To su zločesti ljudi koji traže otkup poslije smrti kao vukozlak. Dolaze svojima, prave buku, viču, zovu. Ondak im se plati misa da više ne dođu ili se ide popu da ga zakantava, da ne može više smetat' (Marta).

Pojavljuje se usrid podne. On bi napada nekog drugoga, ali bi dolazio kod svojih (Zorka).

Ako je posudio, ukrao, obećao, npr. platiti mise, ako je ima neki dug i nije taj dug vratio, onda bi dolazi' opet (Jakovica).

Ako je napravio nekom zlo ili osta' dužan, onda bi se vraćao da mu plate mise (Mara).

Prema navedenim primjerima, možemo reći da je vukodlak zapravo tragično biće koje traži pomoć od svojih bližnjih i želi da ga drugi iskupe za učinjene grijehe ili propuste. No, nije uvijek tako. Vukodlak se javlja i kao biće koje se želi osvetiti bližnjima ili onima s kojima je za života bio u svađi:

Samo ljude plašio, osvećiva se. I na ukućane je iša, i na druge, na koga je ima „zub". Uze bi virige, njihao i plašio (Nikola).

Vukodlaci su i na druge načine iskazivali svoje zle namjere i moći. Najzapaženije su, dakako, one kojima uspijevaju „zavesti" mlade udovice i djevojke te ih potom silovati ili oteti (Krmpotić 1917: 319-320). Nerijetko iz takvih susreta nastaju izvanbračna djeca (Đorđević 1953: 185-186) koja su obično čudnog izgleda:

Bila jedna žena u selu kojoj je umro muž i vratija se. Svašta joj je pomaga. S njom je ležao i napravio joj dite – pola dite, pola miščić. Bacili ga pa je umro. Na Veliki petak zvonili pratri, popovi – proboli ga i gotovo (Jakovica).

Maliciozne nakane i moći kojima su vukodlaci štetili ljudima, kao i njihova sklonost maltretiranju, neobičnom glasanju i drugim načinima zastrašivanja, izgleda da su ipak nadjačale karitativnost rodbine i suseljana koji su vukodlacima pomagali molitvom i plaćanjem misa. U većini zabilježenih slučajeva ljudi su se ipak odlučili na efikasnije uklanjanje vukodlaka te su se, osim zbrinjavanja njegove duše, pobrinuli i za njegovo tijelo, odnosno nastojali su ga uništiti ako propisane preventive nisu djelovale.

### 2.1.4. Ubijanje i zaštita od vukodlaka

Kontinuirani strah od vukodlaka s vremenom je primorao ljude na poduzimanje određenih mjera kako bi se zaštitili od postanka, djelovanja i samog postojanja vukodlaka. Prvo se, po principu „bolje spriječiti nego liječiti", nastojalo onemogućiti eventualno pretvaranje pokojnika u vukodlaka. Budući da se vjerovalo da se povukodlačuju pokojnici koje na odru preskoči neka mala životinja poput mačke, kokoši ili miša, ljudi su čuvali mrtvace do trenutka ukopa ili su prekrili ogledalo (Petar).

Ako je pokojnik za života bio iznimno zao i ako se vjerovalo da će se nakon smrti povukodlačiti, poduzimale su se još neke neobične radnje. Budući da je vukodlak zapravo napuhani mijeh ili pokojnikova koža puna krvi, ljudi su obično pokojniku, u kojeg su sumnjali, nastojali napraviti rupu na koži kako se ta koža ne bi napuhala. Iz istog su razloga pokojniku rezali i tetive na nogama da ne bi mogao hodati ako bi se dignuo.

> Treba petne žile presići! Priča se da tko ima probušenu kožu ne može se napuhati, povukodlačiti (Tomislav).
>
> Kažu da se čovjek, kad umre, a šta ja znam, đava ga zna, ako je bija, ako nije bija kršćen, ako nije bija ovo, ako nije bija ono, i onda, kaže, kad je umra: pririži mu petne žile da ne more bit vukodlak. E, tetive (Jakov M.).
>
> Kazivao mi je jedan da je svojim očima vidio kad je jedan katolik umro, koji je bio zločest, a da se ne povukodlači, prerezali su mu kosijerom vinogradskijem žile na butovima ispod koljena (Ardalić 1908: 113).
>
> Lako se obranit od ukodlaka: pririži mu žile pod kolinin ili zaparaj kožu na drobu, ako je mrtvac od ukodlaškog roda (Ivanišević 1987: 578).

Događalo se ipak da se unatoč svim preventivnim mjerama pokojnik nakon smrti digne i pretvoren u vukodlaka napada ljude. Protiv napada i susreta s vukodlakom postojao je niz zaštita poput već spominjanih plaćanja misa i svećeničkog „zakantavanja" – tjeranja vukodlaka molitvom. Međutim, sugovornici iz unutrašnjosti Dalmacije spominju još neke oblike zaštite. Većina ih je povezana s crkvenim praksama, odnosno spominje se da:

> Treba blagoslovit kuću pa neće doć vukodlak (Pave).
>
> Treba molit Očenaš, biti s Božje strane, vjerovat u Boga, nositi zapise, bili luk jer da od tog mirisa pobjegne, al ne smije biti prejak jer ko bi to nosija (Nikola).
>
> Zaštititi se može križem, češnjakom (Jakovica).

Blagoslov kuće, molitva, nošenje križa, zapisa i magičnih formula koje su izrađivali svećenici, izgleda da najbolje djeluje pri obrani od vukodlaka koji je, dakako, u vezi s đavlom. Spominje se i češnjak, odnosno bijeli luk, čiji snažan miris tjera

vukodlake, ali očito smeta i samom nosiocu. Vjeruje se da vukodlaka, ako ipak dođe u čiju kuću, treba pogostiti, ugoditi mu, odnosno „trebalo im je dati da jedu da ne bi 'trali' čeljade" (Ante). Sugovornik Ivan T. ipak nije za varijantu ulagivanja vukodlaku nego za oštre mjere kojima će se vukodlak uništiti. Ističe da je „nekad svaka kuća imala šćap od drače, od tog drveta". Sugovornik Nikola također ističe da je u prijašnja vremena svaka kuća imala svoj kolac napravljen od svibovine ili drijena. Tim bi se štapom ubijao vukodlak, a kako su vukodlaci, pogotovo u prošlosti, bili gotovo svakodnevna pojava, Ivan T. ističe da je u „svakoj crkvi treba' biti trnov šćap".

Stoga, ako se nije uspjelo spriječiti nečije povukodlačenje i ako zaštite protiv pojavljivanja vukodlaka nisu urodile plodom, odnosno vukodlak je nastavio dolaziti, plašiti ljude i pakostiti im, sugovornici su tvrdili da je bilo neminovno poduzeti mjere kojima bi se vukodlak ubio. Takve mjere, kojima se nastojao ubiti vukodlak, najčešće su podrazumijevale upotrebu glogova kolca, jedinog oružja kojim se vukodlak može ubiti.

> Ne moreš ga ubiti nikako. Jedino trnov kolac – najgore ubojito drvo. Ne moreš s ničim nego s tim (Pave).

> Sasvim kolcom trnovim more se ubiti, nu je zlo ako krv njegova po kome štrone (Milinović 1859: 207).

> Trnovi (glogov kolac), kažu da je to za vukodlaka stvarno. On neće ni napast ako imaš štap taj od trna. Baš od gloga. Toga ima kod nas (Jakov M.).

> Otvara se grob, treba biti pop. Probosti kolcem, trnovim. To ti je glog (Jakovica).

Sama akcija ubijanja vukodlaka podrazumijevala je pronalaženje i otkopavanje vukodlakova groba te prisutnost jednog ili više svećenika, od kojih bi najhrabriji glogovim kolcem probadao i tako uništavao vukodlaka.

> Vukodlak bi sidio kad bi se otvorio grob. Zaklinju ga grupa svećenika, zaklinju ga i tko je od njih najhrabriji – probode ga! Probili ga i sama krvuština i voda (Anka).

Ubijanje vukodlaka najčešće se poduzimalo kasno navečer ili rano ujutro, kada vukodlak izlazi, odnosno dolazi iz groba. Svećenici bi zvonili i tri puta te prizivali vukodlaka, koji bi se nakon trećeg poziva pojavio obično uz velik vjetar. Kada bi se vukodlak našao u grobu, svećenik bi obično pokušao skrenuti vukodlakovu pažnju i u tom mu trenutku zadao smrtonosni udarac.

> I onda moraš imat' trnov kolac, za ubit ga. I onda triba fratar da ga ubije i na koga sumnjaju da je kodlak, onda trnovi kolac. I baci onda u grobnicu šugavić (rubac) svećenik. I onda kaže: „Dodaj mi onaj šugavić." Ovaj će da mu ga da od dole i ovaj ga trnovim kolcem. I probije mu onu mišinu i razlije se ona krvušina i izlije se sve i onda bi on uginija, jašta. To svećenik more napravit', ne more ovako obični čovik (Jakov M.).

Iako nam primjeri o ubijanju vukodlaka zvuče pomalo fantastično, pomalo filmski, sljedeća dva primjera ukazuju na istinitost događaja. Jednom ubijanju prisustvovao je jedan od sugovornika, dok se drugi dogodio prije svega šest-sedam godina.

> Vice Čizmić Glavaričev se povukodlačio i ljudi su ga vidli u Bosni da ima imanje, imetak, zemlju - bio je bogat. Fratar je čuo od ljudi koji su ga prepoznali. Iša sam i ja na doček. Išla dva čovika iz komšiluka, iša i moj otac, pa i mene poveo. Ima sam pet, šest godina. Tribalo je bit dvanaest svećenika, i fratara i popova je bilo iz Zaostroga, Zadvarja. Navečer, kad se smrklo, otvorili grob. To je moralo biti navečer. Zvone u zvono prvi put - ništa. Zvone drugi put - ništa. Treći put - digo se jak vjetar, oluja - i evo ti dolazi čovik na groblje, stvorija se. Govori mu pop: „Ulazi!", a on neće. Prvi put, drugi put. Baci svećenik cipelu u grob i kaže: „Ulazi i dodaj mi cipelu!", a ovaj uša. Uzo trnov šćap i probo onu mješinu. Ispuvalo se i ostao kosturčić. Kako je letio, kako je hodio (Ivan T.)?

> To je bilo prije šest, sedam godina. Popovi se skupili nadležni. Zvoni se u zvono. Na treći zvon, evo ti ga u grebu. Di si bija? Što si radija? Onda ga proboli trnom (glogov kolac) i gotov je, ne može se napuhati (Mladen).

Iz prikazanih primjera možemo zaključiti da je vukodlak nadnaravno biće koje nastaje od osobe za koju se vjeruje da je za života bila iznimno zla ili je obilježena određenim znakovima. Vjerovanje u vukodlake snažno je naglašeno u folklorističkoj građi iz unutrašnjosti Dalmacije, a i današnji podatci prikupljani tijekom terenskog istraživanja ukazuju na još uvijek jaku prisutnost vjerovanja, a nerijetko i vlastiti dodir sugovornika s tim bićem. Zanimljivo je da se, za razliku od primjerice Istre, gdje se vukodlak ponekad pojavljuje u istoznačju s vješticama, odnosno štrigama, u unutrašnjosti Dalmacije vukodlak pretežno predstavlja kao zasebno nadnaravno biće oslobođeno borbi za plodnost, antipoda i srednjovjekovnih elemenata likantropije i dlakavosti. On postoji kao čovjekov *alter ego*, kao čovjekova koža koju je vrag napunio krvlju ili napuhao svojim dahom i poslao natrag na ovaj svijet kako bi ukazala na propuste i tražila oprost za svoje (čovjekove) grijehe.

## 3. Mòra

Naziv nadnaravnog bića *mòra* danas će nas u hrvatskom jeziku najčešće podsjetiti na izraze *noćna mora* ili *more me brige* koji su zaista u tijesnoj vezi sa spomenutim bićem. Mòra, koja se kod južnih Slavena naziva još i *mura*, *zmora*, *morina*, *morica*, *morava*, a kod istočnih Slavena *kikimora*, označava noćno žensko biće koje, pretvoreno u razne oblike, dolazi *moriti* čovjeka, odnosno smetati mu u snu. Etimologija pokazuje da je riječ o praindoeuropskom korijenu *mer*, koji prije

svega nalazimo u svim slavenskim jezicima, ali i u drugim europskim jezicima poput engleskog *nightmare*, njemačkog *mara*, *mahr*, *mare* nizozemskog *nachtmerrie*, rumunjskog *moroi*, francuskog *cauchemar* (Pócs 1999: 13, Davies 2006: 829). Svi ti izrazi u spomenutim jezicima označavaju poremećaj spavanja, psiho-fizičke tegobe pri disanju, pritisak u prsima, osjećaj gušenja i oduzetosti. Povezanost navedenih simptoma s noćnim morama, pa i napadima noćnih demona, predmet su intelektualne rasprave više od dvije tisuće godina. Već je u drugom stoljeću rimski liječnik Klaudije Galen došao do zaključka da su noćni poremećaji koji se pripisuju mòrama uvelike uzrokovani želučanim smetnjama te je takvo objašnjenje ostalo relevantnim sve do današnjih dana. Međutim, u 16. stoljeću noćne more naveliko su se povezivale s djelovanjem vještica, pa je engleski skeptik Reginald Scot nanovo upućivao na Galenove zaključke kako bi razotkrio pozadinu toga vjerovanja (Davies 2006: 829). Ipak, povezivanje noćnih mora s noćnim napadima vještica nastavilo se ne samo u Engleskoj nego i u drugim dijelovima Europe. Tijekom 17. i 18. stoljeća brojna suđenja za vještice temelje se, među ostalim, i na svjedočenjima osoba koje su tijekom noći pretrpjele noćni napad vještica, odnosno noćnih mora (Briggs 1996: 115-116). Noćne more ili mòre nisu napadale samo u 16. i 17. stoljeću. U drevnim germanskim i nordijskim vjerovanjima *mara* je također predstavljala nadnaravno biće, pretežno žensko, koje je noću ljudima sjedalo na prsa gušeći ih i paralizirajući (Davies 2006: 829). Sličnosti s vjerovanjem u slavenske i nordijske mòre i mare možemo tražiti i u prastarim hebrejskim vjerovanjima o Lilith, ženskom demonu oslobođenom spolnosti, koja kao duh (sukub) noću s muškarcima vodi ljubav i crpi im snagu ili majkama otima novorođenčad (Marjanić 1999: 57-58, Johnson 2006: 828, v. Perić; Pletenac 2008: 54-56, Jukić Sviben 2010). Stoga vjerovanje u žensko biće koje noću ljudima sjeda na prsa i oduzima im snagu ima dug kontinuitet. Bilo da je riječ o nordijskom ili hebrejskom demonu ili „samo" probavnim smetnjama tijekom spavanja, mòra je oblikovala dio vjerovanja u vještice, postala je i sama nadnaravno biće, a i danas zna noću moriti ljude.

### 3.1. Mòra u tradicijskim vjerovanjima Hrvatske (unutrašnjosti Dalmacije)

#### 3.1.1. Tko je i kako nastaje mòra

Istarski učitelj iz Rovinjskog Sela Stjepan Žiža u svom rukopisu o životu i običajima stanovnika Istre 19. stoljeća zapisao je i podatak o nadnaravnom biću mòri:

> Naš puk zove Mòra, što naši Talijani zovu „Pesantola", a Triestini „Ćinćut". Čovjek kada umre se ga čuva dokle ga ponesu zakopati. Čuva se zato mrtvaca da ne bi priko njega skočila kokoš ili mačka, jer u slučaju da bi, tada iz njega bi postala Mòra. Drugi opet kažu, da Mòra postane ako priko diteta skoči mačka ili kokoš

prije nego se ga krstu nosi. Mòra da hodi po noći dite cikati i pete mu glodati, i tada da se pretvori na kokoš ili mačku. I da Mòra se omrasi hoditi na dite, zato stave mu goli nož pod glavu i na zidu uz nožje učine križ Salamun (znak pentagrama). A vračarice da Mòra pomrazi od diteta ili čovika kojega cika, izgovore tiho svoju tajnu formolu:

Mòra! Leži doma hroma!

Pusti su ti bati,

Uzda ti je zemlja,

Svetoga Ivana sapeta,

Da biš od Boga bila prokleta.

N. B. Mòre spadaju ženskomu spolu sve (Žiža 1895a: 23-24).

Iz navedenog zapisa Stjepana Žiže mogli bismo odmah definirati mòru u koju su vjerovali istarski stanovnici 19. stoljeća. Riječ je o nadnaravnom biću koje nastaje od mrtve osobe ili djeteta koje je prije krštenja (ili u slučaju mrtvaca na odru) preskočila mačka ili kokoš. Dijete se stoga pretvori u osobu, a mrtvac u svojevrsnog duha kojeg se smatra mòrom. U najvećem broju slučajeva mòra, koja je isključivo žensko biće, napada malu djecu, a zaštititi se od nje može raznim magijskim postupcima ili formulama koje izgovaraju neke vračarice.

Istarska mòra koju navodi Stjepan Žiža ipak je samo varijanta. U njoj se, kada pogledamo i ostala nadnaravna bića, u prvom redu vještice (štrige) i vukodlake, preklapaju elementi karakteristični i za ta druga bića. Nastaje nakon smrti, što nas upućuje na vukodlake, dignute mrtvace, a njezina isključiva pripadnost ženskom rodu s druge nas strane asocira na vjerovanja u vještice. Nijedno od tih preklapanja ipak nije slučajno znamo li da se u Istri, češće nego u drugim područjima, izjednačava značenja kudlaka i vještica, a gotovo na cijelom području Hrvatske mòra zapravo i jest vještica.

U unutrašnjosti Dalmacije i danas ćemo naći izjave koje upućuju na povezanost mòre i vještice. Riječ je o istoj osobi koja se prije udaje naziva mòrom, a nakon udaje vješticom. Tim slijedom mòra s vješticom dijeli još neke zajedničke osobine. Smatra se tako da je mòra kao i vještica „zlobna ženska“ (Imelda), a jednako kao i vještica mòra je pripadnica određene sredine, sela, zajednice u kojoj živi, radi i djeluje te drugi stanovnici znaju za nju, njezine moći i vokaciju:

Uvik se znalo ko je mora. To je žena iz mjesta, a može biti i muškarac. /…/ Ona je imala neke znakove života svoga bezvrijednoga kao žena. Nije bila slatka, vidi se to. (Imelda)

U nekim varijantama, kao u navedenom primjeru, mòra može biti i muško, ali takvi su primjeri doista rijetki. Češći su oni primjeri koji spominju da se mòra, jednako kao vještica (i vukodlak), može roditi u modroj košuljici (Ardalić 1928: 380), a

takav znak upućuje na rođenje „posebne" osobe koja će u većini primjera[19] biti zla. Roditelji ili babica nakon rođenja takvog djeteta imaju svojevrsnu moralnu obvezu obznaniti njegovo rođenje i tako prekinuti zle moći:

> Mora se rodi u košuljici. Ako ju se odbaci, onda ne postaje mora, ako ju se sačuva, onda je. Roditelji takva diteta, kada se rodi u košuljici, moraju tri puta vikat: '"Rodilo se dite u bilu, nije ni mora ni višćica, nego kršćanka." Tada nije postala mora (Ivan I.).

Osim samim rođenjem, mòrom mogu postati i djevojke zbog neuzvraćene ljubavi ili ljubomore (Simo) te tada počinju pokazivati svoje maliciozne moći.

> Nije se razmišljalo kako postaje. To je cura koja voli mladića, a on nije obraća na nju pažnju. Ona morila momka ili tu novu curu. Neki revanš je to. /…/ Osumnjičili žene, neudane, koja je bila ljubomorna, da napadaju muškarce. I za moju baku govorili da je bila mora (Josip).

### 3.1.2. Djelovanje i nadnaravne sposobnosti mòre

Najveći strah u ljudima izazivala je mòrina osobina da *mori*, *tare* i *cika* ljude. Ti nazivi odnose se na mòrinu sklonost da noću dolazi pretvorena u razne oblike napadati čovjeka u postelji. Ulazi kroz prozor, ključanicu ili malu pukotinu na zidu. Pri ulasku mòre u sobu obično se nešto razbije, vrata zaškripe ili se čuju neobični zvukovi koji najavljuju njezin dolazak. Mòra, pretvorena u crnu mačku, kokoš ili muhu, polako dolazi do svoje žrtve, sjeda joj na prsa i počinje ju moriti, odnosno izaziva pritisak od kojeg se ljudi oduzmu, ne mogu se micati ni spavati. Nerijetko pritom mòre cikaju čovjekove grudi i piju mu mlijeko ili krv. Čovjek je svjestan cijele situacije, ali je gotovo uvijek nemoćan oduprijeti se. Najizloženija su, dakako, mala djeca, kojima mòra grize pete i pije krv, ponekad sve do same smrti.

Iako ovakvi podatci izgledaju poprilično nestvarno, većina sugovornika izjavila je da su i sami tijekom života barem jednom susreli mòru, odnosno da ih je došla moriti:

> Znaš šta, ja ću ti sad pričat. Mene je pritisnula mora. Kad sam rodila zadnje dite. Evo, tu sam ležala. Tu su bila vrata i to je bilo četvrto dite, zadnje. Pošto je muž leža dole i ostala dica, ja sam tu bila sama. I u jedno doba noći, kažu da ti se ona otvori u mačku, i jedan put ja čujem, ne spavam ja, dite pored mene leži u kolijevci, i čujem ja da su se odškrinula vrata. A po tim pričama, mislim si ja, od tih starijih žena, ja sam uvik čula, kada žena rodi, dođu te more, višćice (more, to su ti višćice, mi to zovemo more, to ti je sve isto), da ona oće na ženu, kad žena rodi. Mislim si ja, ima dva-tri dana da sam rodila, kad ono vrata se odškrinula po noći.

[19] Neki sugovornici ipak spominju da su osobe koje se rode u košuljici sretne i da takvu košuljicu treba čuvati jer tijekom života osigurava blagostanje (Zorka).

Sad ja slušam i, a kažu da, kad osjetiš da je došla, da ne valja na leđima ležat, nego se okrenut malo na desno, jer da kad ležiš na leđima, da ti više ne možeš ništa sa sobom. I odškrinu se vrata, i ja čujem, tu ležim, beton je bio, a ja čujem ovako radi: tap, tap, tap. Evo mace. I legne tu na krevet, baci se na krevet, meni na noge se baci. I ja, čim sam osjetila da je ona u kući, da je ušla, ja sam se htila okrenut ovako na deljak,[20] a nisam se uspjela, noge, već samo ka ono malo ruke, leđa zakrenula. A ona se meni na noge. Ka da je kuća pala ne me. A ne mož' se više pomaknut, ne mož' ništa. A ja kao da spavam, a ne spavam. A stare mi žene rekle da tribaš onaj, kad ti osjetiš, da ako ikako možeš da je uhvatiš, da je čapiš i da ju nemoj puštat i tako do pivaca. Onda ćeš vidjet, znat koja je to. Koja je, zna se koja je, žena, cura. I kad je ona meni skočila, ja ću ono, moj sinko, da ću je ja, da ću ja nju čapat. Al kako je ona mene oduzela, već do pol. Ma, pritisla me, ne mož' ti maknut sa sobom. I ja govorim: „Ma, majku ti jebem, ako te ja ujutro vidim, zamlatit ću te, zatrt ću ti kosti i nećeš više nikome dodijat." U tem, ona sa mene tap, skoči na pod, otkrije mi vrata i ode ča. Više se ona meni nikad nije vratila.

A ljude, neke žene, meni je to rođaka, onog rođaka tamo gore. Ona je njega satrla bila živog. Ona ti je svaku noć se zalećala i ona ti je svaku noć njemu dolazila. I onda bi on i njegva mater, strina moja, ležali krevet uz krevet onaj. I ona njemu govori, Marko mu je bilo ime, i ona njemu govori, Marko, ja ću sada ovdje ležat i neće one, đava ih odnija, ja ću bit, kaže, kod tebe. Nismo skupa u krevetu, ali krevet do kreveta. Ma strina legne, Marko legne, čak nisu ni zaspala i evo nje na Marka. I on jadan, oduzme mu nekako glas. On govorit ne more, kako ona njega umrtvi. I to ti je istina živa da ih je bilo (Marija).

Nakon prvog diteta, kad sam rodila, ležim ti ja. Na noge mi najednom skoči mačka, crna mačka. Ugrizla me za prst i siše, cica. Nemam snage za maknit se. To su ti one, more. I dicu tako cikaju (Anđelka).

Premda prema navedenim izjavama možemo zaključiti da mòra napada žene nakon poroda, mòra ipak može napasti i djecu ili muškarce. Štoviše, mnogi sugovornici tvrdili su da su i njih (kao muškarce) napale mòre (Ivan I., Jokac, Jakov K., Mladen), a neki tvrde da danas mòre isključivo napadaju muškarce, dok su prije napadale i djecu (Andrija). Mòra stoga može napadati sve. Uzmemo li u obzir da mòra nastaje zbog neuzvraćene ljubavi ili ljubomore, možemo lako zaključiti da nitko nije siguran od njezinih napada. Tako će napadati mladiće i muškarce, njihove djevojke i žene, pa i djecu koja im se rode. U svojim noćnim (osvetničkim) napadima mòra će se lako provući kroz ključanicu, svaku rupu ili pukotinu i tako doći do čovjeka kojeg potom mori. Takva mòrina nadnaravna sposobnost, koja joj omogućava da prolazi kroz sve zapreke, proizlazi iz vjerovanja prema kojem mòra može poprimiti različite oblike, odnosno „More se pretvorit u svašta samo tako"

[20] Na bok.

(Josip). Neki od sugovornika tvrde da su mòre „isto kao i vila i vukodlak", da su „s vragom stvorene" te da „duh iziđe i mori ljude, namjerno hoće da se osveti" (Nikola). Mòrinu moć pretvaranja u svojevrsnog duha spomenuli su i drugi sugovornici tvrdeći da je mòra „više jedna moć koju odašilje vještica" (Ante), da je „duh, izgleda kao žena, dolazi po noći, napada ljude i guši" (Josip) ili da je „duh od osobe koja je zločesta, žena zla, ubija dicu" (Janja). Izgleda stoga da su mòre sposobne pretvoriti se u duha, prema nekim verzijama one su sâm duh ili moć koju odašilje vještica. Zbog toga se mòru često „nije moglo vidit, pa tako dođe pritiska po noći, radi bolesti. Ne možeš se maknut. Cika ti sise, nateknu. Napada i djecu. Ona sasne, cika, osjetiš da te nešto pritiska" (Nikola). Da se mòra nije mogla vidjeti, govore i drugi primjeri, koji također nerijetko spominju i mòrinu moć da se pretvara u razne životinje:

> Žene se pretvaraju u mure i kad dite zaspi, poklopi ga i oduzme! Dojku livu cicala, pa nabrekne. Niko ih nije vidio, samo osjećali osjećaj oduzeća. (Mladen)
>
> Mora može doći nevidljiva i kasnije poprimiti ljudski oblik. Zna kod koga će doći. To je poznata osoba iz sela ili okolice. Napada i u obliku kokoši, ali najčešće kao mlada žena (Petar).
>
> Mora dođe po noći, pritisne vas. Ničim maknut ne možete. Napada svakoga, momke i cure. Može se pretvoriti u crnu krpu, mačku, miša, leptiricu, šišmiša, pticu, pa se viče: „Evo višćićine!" (Zorka).
>
> Mora, mislilo se da je letilo, kao ptice, noćne ptice. Nikakve druge životinje. (Mare)

Opisi mòrine preobrazbe iz navedenih primjera zaista su raznoliki. Mòra se pretvara u duha, zapravo je sama duh, ona je posebna moć vještice, dolazi kao duh, ali se potom pretvara u ženu. Može se pretvoriti u stvari i noćne životinje. Međutim, mogućim metamorfozama ovdje nije kraj. U Bukovici se prije stotinjak godina pričalo da se pretvara ne samo u životinje nego da ima i moć ući u životinje (Ardalić 1928: 381), a u Istri se često spominje mòrin duh koji se može pretvoriti u muhu koja zatim napušta tijelo i odlazi raditi zlo na daljinu[21] (Milčetić 1896: 236, Bošković-Stulli 1959: 143). Slične podatke nalazimo i na otoku Braču, gdje mòra navečer, poslije *Zdravomarije*, ostavlja svoje tijelo u postelji uspavano, a duhom odlazi moriti ljude (Carić 1897: 483-485).

[21] Riječ je o transmisiji, pojavi koju je poznavala još grčko-rimska kultura. Mogućnost da duša/duh napusti tijelo, ostavljajući ga bez znakova života u nekoj vrsti kataleptičkog sna, te da se nakon nekog vremena vrati u tijelo, nalazimo i kod mnogih azijskih i europskih naroda. U našem slučaju duša napušta tijelo u obliku muhe, čije se demonsko značenje iz poganskih vjerovanja sačuvalo i u kršćanstvu, koje spominje kralja pakla Beelzebuba kao gospodara muha (Lecouteux 2003: 56).

### 3.1.3. Zaštita i borba protiv mòre

Mòra je stoga na mnoge načine uspijevala doprijeti do čovjeka kojem se željela osvetiti. Bilo da je pretvorena u životinju ili slanjem svojeg duha (također pretvorenog u neku životinju),[22] mòra je predstavljala nadnaravno biće opasno za čovjeka. U svijetu u kojem je sukobljen s nadnaravnim bićima koja mu žele i čine zlo, čovjek je pribjegavao mnogim načinima kako bi se od tog zla obranio i zaštitio. Neki sugovornici ističu da je ponekad nemoguće zaštititi se od mòre (Mare), dok drugi primjeri ipak govore o raznim oblicima borbe i zaštite pomoću kojih se uspijevalo uhvatiti mòru, napakostiti joj ili učiniti da više ne dolazi moriti ljude.

Najučestaliji postupak podrazumijevao je hvatanje mòre tijekom samog napada. Uhvaćenu mòru treba držati do zore jer se tada navodno pretvara u određenu osobu iz sela za koju se pretpostavlja da je mòra. Dakako, uhvatiti mòru koja je obično pretvorena u mačku, muhu, duha ili kakav drugi eterični oblik samo je po sebi teško, a pogotovo u trenutku napada, kada je čovjek oduzet i slab. Međutim, nekima je to ipak pošlo za rukom:

> Bija je neki Ivić i uvatija ju u deke i vika je: „Kurvo! Doć ćeš ti meni sutra na zajam." Ujutro je žena došla posudit oko prosa. Ako joj pozajmiš, onda se ništa neće dogodit', a ako joj ne pozajmiš, onda nemre pišat i svi znaju da je mora (Jokac).

Navedeni primjer javlja se u raznim varijantama i u drugim dijelovima unutrašnjosti Dalmacije, ali i ostatka Hrvatske. Tako se često navodi, ako se uhvati mòra, pa čak i ako pobjegne, da joj se naglas treba obećati pozajmica neke stvari, obično soli. Takva svojevrsna magijska formula natjerat će mòru da idući dan dođe posuditi obećano. Pritom joj ne treba posuditi obećanu stvar jer, ako je mòra, neće moći mokriti i svi će je u selu prepoznati, pa je se može kazniti, odnosno, „izmlatit" (Carić 1897: 483). U Vrgorcu se spominje da se pri mòrinu dolasku po obećanu stvar treba vezati lanac nad ognjištem (Ujević 1896: 237), a u Zaostrogu da se treba presjeći novčić čija se jedna polovica stavi pod prag, a druga iznad vrata (Banović 1918: 190). Oba postupka rezultiraju mòrinom zbunjenošću i nemogućnošću izlaska iz prostorije što je evidentan znak da je dezorijentirana osoba upravo mòra koja je noć prije napala čovjeka. Neki primjeri spominju da su ljudi tijekom borbe uspjeli ozlijediti mòru te se ujutro moglo prepoznati ženu koja je bila mòra jer su na njoj bile vidljive zadobivene ozljede. (Bogdan-Bijelić 1908: 307). Od mòre se štitilo i začepljivanjem ključanica kroz koje su često ulazile. Obično bi prestale dolaziti ako bi se u ključanicu stavio žilet ili bi se oko brave vješale potkove i vijenci od češnjaka koji su tjerali mòre i vještice (Danica).

[22] Više o seljenju mòrine duše u životinjsko obličje *(zoometempsihoza)* i preobrazbi njena tijela u životinju *(zoometamorfoza)* vidjeti kod Marjanić (1999: 62).

Međutim, od svih prevencija i načina borbe najdjelotvornija je bila ona povezana s crkvom. Molitve, bilo one „baba vračara", koje su „molile žestoko", ili one nekog fra Zdenka u Grudama, kojem su se ljudi obraćali da se moli s njima protiv mòra, imale su najvećeg učinka u suzbijanju mòrinih napada (Ante). Međutim, neki sugovornici ističu da su samo dobri svećenici mogli spriječiti mòru da čini zlo (Mare). Natjerali bi je da se ispovjedi, a nakon što bi se ispovjedila, izgubila bi svoje zle moći (Nikola).

Čini se stoga da je snaga svećenika, Božjih posrednika na zemlji, imala jednako djelovanje u obrani protiv mòra. Ispovijed i molitva imale su jednak učinak kao magične formule, bijeli luk ili potkova. Ljudi su se u borbi protiv nadnaravnih bića kao što je mòra ponekad služili jednako nadnaravnim formulama i mehanizmima. Katkad bi se ipak odlučili za „mjerodavne" crkvene prakse, a katkad bi jednostavno kombinirali navedena dva načina borbe:

> Mora, kada napada dite, onda ajd u crkvu, odreži od zvona konop i stavi pored diteta. Nije nikad više došla (Ivan Č.).

## 4. Vještice

Najkompleksnije od svih vjerovanja u nadnaravna bića zasigurno je ono u vještice. O vještičama, njihovu postanku, djelovanju, progonima i značenju napisani su brojni udžbenici, enciklopedije i teorijske rasprave.[23] Takav interes neupitno proizlazi iz činjenice da se vještice, u određenim oblicima, stoljećima spominju gotovo u svim svjetskim kulturama i društvima, a u europskoj povijesti predstavljaju pojam za sebe koji podsjeća na zloglasne progone tijekom kojih su se dogodila brojna krvoprolića. Paradoksalno, ali masovni progoni i vještičje histerije istodobno su poticali stvaranje brojnih sudskih i drugih dokumenata koji su kasnije znanstvenicima omogućili da tijekom njihova proučavanja bolje spoznaju razne konstelacije tadašnjeg društva.

No tko su ili što su zapravo vještice? Španjolski povjesničar Julio Caro Baroja postanak vještica smješta u pretpovijest u kojoj čovjek nije bio u stanju povući jasne granice između fizičke realnosti i magijskog svijeta. U takvom svijetu isprepletalo se ono što je očigledno prirodno s onim što je imaginarno. Događalo se da je čovjek određenim osobama pripisivao svojstva i osobine koje nisu imale ničeg prirodnog. U svijetu u kojem je čovjek prisan sa životinjama, zvijezdama, planetima, svjetlosti, suncem i mjesecom, čovjek je konstruirao likove poput žreca, vračeva i vještica, odnosno likove za koje se vjerovalo da djeluju na čovjeka svo-

[23] O razvoju teorijske misli i relevantnim istraživanjima progona vještica i vještičarenja vidi Klaniczay (2010.).

jim magijskim radnjama, bilo pozitivno ili negativno (Baroha 1979: 39-40). U doba antike takvi likovi mogu se pronaći u vjerovanjima u određene žene koje su imale sposobnost pretvoriti se u životinje, koje su mogle letjeti noću, postati bestjelesne, koje su spravljale čarobne napitke, izazivale vremenske nepogode, plašile ljude i proricale budućnost. Takve žene nazivale su se *strix* s varijantama *striga* i *stria*. Taj latinski naziv označava noćnu sovu, pticu loših konotacija, koja je, među ostalim, noću pila ljudsku krv (Maxwell-Stuart 2006: 1088-1089). U rumunjskom jeziku, kako nam tumači Eliade, riječ *striga* postala je *strigoi*, što znači vještica bez obzira na to je li riječ o živoj ili mrtvoj osobi (u slučaju mrtve osobe *strigoi* se odnosi na biće poput vampira/vukodlaka). Rumunjski *strigoii* rođeni su u košuljici (placenti) koja im u zreloj dobi služi za postizanje nevidljivosti, posjeduju nadnaravne sposobnosti pomoću kojih mogu proći kroz zaključana vrata. Nanose štetu i zlo ljudima, utječu na vremenske prilike i mogu se pretvoriti u razne životinje poput mačke, žabe, vuka, svinje. *Strigoii* u određenim noćima, a osobito na Sv. Andriju i Sv. Jurja, napuštaju svoje tijelo i odlaze „na kraj svijeta gdje trava ne raste" jašući na metlama ili bačvama. Kada stignu, poprimaju ponovno ljudsko obličje i međusobno se bore cijelu noć. Ujutro se, plačući, izmire i vraćaju se kući ne znajući gdje su bili i što su radili te zapadnu u dubok san (Eliade 1981: 108). Akcijski scenarij rumunjskih *strigoia,* koji se temelji na putovanjima u snu i ekstatičnim obrednim borbama, možemo naći i u drugim europskim područjima, pa tako i u Hrvatskoj. U Istri se vještice nazivaju *štrige* te se također rađaju u košuljici crne ili crvene boje. U zreloj dobi, često nakon određene inicijacije, dobivaju moći pomoću kojih, među ostalim, mogu napustiti svoje tijelo u obliku muhe i odletjeti u udaljene krajeve, gdje će se boriti. No posebnost istarskih štriga leži u tome što se one ne bore međusobno. One se bore protiv dobrog bića *krsnika,* koji se također rađa u košuljici, ali bijele boje, te nakon inicijacije ima moć napuštanja tijela i odlaženja u borbu protiv štriga (v. Bošković-Stulli 1959: 146, 2005., Šešo 2002./2003.). U talijanskoj pokrajini Furlaniji povjesničar Carlo Ginzburg u sudskim dokumentima 16. stoljeća pronašao je svjedočenja *benandanata* (onih koji putuju, skitnica) koji su, poput *krsnika* u Istri, u snu napuštali svoje tijelo i odlazili se boriti na udaljena mjesta protiv *stregona* (Ginzburg 1992: 153-181). Protiv štriga (ili vještica) bore se i litavski vukodlaci, *mazzeri* s Korzike, osetski *burkudzäutä*. Međutim, slično kao rumunjski *strigoii*, isključivo međusobno, bore se *krsnici* s područja Slovenije, bilogorski *moguti*, mađarski *taltoši,* crnogorski i bosanskohercegovački *zduhači*, južnodalmatinski *negromanti*. Oni, doduše, ne napuštaju tijelo izlazeći *in spirito* i boreći se u daljini, ali se, kao i rumunjski *strigoii,* rađaju s posebnim obilježjima poput košuljice i pretvaraju se u razne životinje u čijem se liku međusobno bore. Sve nas to upućuje na razmišljanje da se, kako kaže Ginzburg, jedan te isti mitski

obrazac usvaja u ekonomsko, ekološko i društveno međusobno različitim sredinama. U nomadskim kulturama, jednako kao i u poljoprivrednim, ta bića upadaju u svojevrsnu ekstazu u kojoj se bore za blagostanje svojega kraja osiguravajući, ovisno o klimatskim i geografskim obilježjima, urod žita, raži, grožđa (Ginzburg 1992: 171).

Vještice i štrige, o kojima ćemo i danas u nekim dijelovima Hrvatske naći predaje i vjerovanja, također će imati neke osobine slične navedenima. Međutim, primjeri koje možemo pronaći danas ili oni koje nalazimo u starijoj hrvatskoj folklorističkoj građi bit će i svojevrsni obrazac za sebe. U njima će se moći nazrijeti i pretpovijesni, i antički, i kršćanski elementi, ali će nakraju ipak biti zasebna varijanta, karakteristična za ljude koji su je i stvorili.

## 4.1. Vještice u tradicijskim vjerovanjima Hrvatske (unutrašnjosti Dalmacije)

### 4.1.1. Tko su vještice i kako nastaju

U hrvatskim tradicijskim vjerovanjima vještice zauzimaju istaknuto mjesto. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj one se i danas često spominje kao *coprnice*, u Slavoniji kao *vještice*, u Istri i dijelovima Dalmacije nazivaju se *štrige*, *štrije* ili *štrigulje*, u unutrašnjosti Dalmacije pretežno su *vištice*, *višćice* ili *štringe*.[24]

U Karlovcu se vjerovalo da su coprnice bile stare babetine kojima se nije dalo „sa svijetom raskrstiti" i koje su na kraju svojeg života željele štetiti drugima (Lorković 1863: 241). U Samoboru se govorilo da su coprnice ružne stare „babe", ali je ponekad i mlađa žena mogla biti jedna od njih (Lang 1914: 121). U okolici Koprivnice coprnice su bile stare, zločeste žene koje skupljaju trave i rade napitke (Milčetić 1896: 233), a u okolici Ivanić Grada coprnice su se bavile raznim vragolijama i bile su „bistroumnije od samog vraga" (Deželić 1843: 217-218). Vještice su se, dakle, mogle prepoznati već po samom izgledu i ponašanju, koji su obično odstupali od „normalnog", pa su tako vješticama smatrane ili ružne i stare žene ili pretjerano lijepe žene ili one koje su svojim ponašanjem prekršile neke društvene norme. Isto tako, vješticama su se većinom smatrale žene, dok se muške vještice, odnosno vještci, rjeđe spominju.

Većina osobina koje smo naveli za mòru vrijedi i za vjerovanja u vještice, stoga, kao i mòre, pripadaju određenoj sredini ili selu, žive s drugim ljudima, imaju obitelj, ali mogu nauditi svima, pa i svojim ukućanima (Ivan I.).

Jednako kao i mòre, vještice se rađaju u modroj, crvenoj ili crnoj košuljici (placenti) te se, kao i u slučaju vukodlaka i mòre, takvo rođenje ne smije zatajiti jer će

[24] Naziv *štringa* upotrijebio je sugovornik iz Brikve pokraj Živogošća.

novorođenče postati vješticom. Mora se stoga javno obznaniti da je rođeno takvo dijete jer se vjeruje da potencijalna vještica tada gubi moći (Carić 1897: 710-712, Bošković-Stulli 1959: 149, Vukanović 1989: 11, Janja). U Ravnim kotarima vještice se rađaju pod zlom zvijezdom, a vješticama mogu postati i ona ženska djeca pri čijem je krštenju svećenik ispustio koju riječ ili dio obreda (Zorić 1896a: 231). Uloga crkve, odnosno kršćanski svjetonazor, vidljiv je u još nekim primjerima u kojima se spominje stvaranje ili postojanje vještica. U njima se često javlja Bog (Isus), koji svojim odlukama zapravo sam stvara vještice i druga nadnaravna bića:

> Isus je išao po brdima kad su ga tražili Đudeli. Kad su ga gonili, sakrile ga višćice i rekao je: „Dabog da ih bilo, ali ime im se ne spominjalo“ (Mara).

> Kad je gospodin Bog stvara' ovi svit, stvorio je i anđele nešto varkije, izvrsnije, nego druga bića, ali da budu uvik podložni svome Bogu gospodaru. Učinilo se na ža' anđelin, da Bog vlada sa svin svitom, pa pomisli na jedno zlo: ako Bog bude vladat na istoku, mi ćemo na zapadu; ako on na zapadu, mi ćemo na istoku, 'otili se, u jednu besidu, odmetnit od Boga pa po sebi vladat. Ali šta Bog učini? Rasrdi se na nji'ovu o'olost, ustvori jamu 900 milijuna široku pa stira sve te anđele u jaz pakleni. Kažu, da su tri dana letili ti anđeli po zraku ka' najgušća mećava u najvećem pupu od zime na planini. Mijovija arkanđel po nada'nuću Sv. Trojstva reče Bogu: „Gospodine Bože, opustiše nebesa.“ Bog mu naredi: „Zatrubi Mijovile!“ On zatrubi pa di je kojega anđela snašla trublja, tu je i osta'; koji su se našli u jazu paklenom, ti nikada ne izađu do suda općenoga iz pakla; koji se našli na zemlji, oni napastuju ljude u nji'ovu životu, uvađaju ji' u napst i zlo; koji se našli u ariji, smućuju ariju u neveran (Ivanišević 1987: 586).

### 4.1.2. Djelovanje i nadnaravne sposobnosti vještica

Maliciozno djelovanje i nadnaravne moći kojima vještice štete ljudima zaista su mnogobrojne i gotovo da se ne mogu sve navesti. Uvijek postoji neka varijanta koja donosi drugačije podatke i koja vještičjem liku pripisuje još neke moći ili zle nakane. Ipak, postoji nekoliko osnovnih osobina koje se mogu naći u najvećem broju primjera. Kratak opis vještica iz Lovreća u Dalmaciji fra Šimuna Milinovića od prije 150 godina najbolje će nas uputiti u kompleksnu sliku vjerovanja u vještice.

> Kad svak pozaspi, u muklo ponoći diže se Viešćica, stupa kominu udara po njem šibkom, stvori se lončić. Tad se sva namaže, pak šibkom opet udre i sakriva se lončić, zatim reče: „Nit' o drvu, nit' o kamen, već u Pulju (ali na drugo mjesto) pod oraje.“ Može se vidit kada leti, jer se ukaže ko svietla glavnja. Ona je nehudna, jer s očima čeljade i živinu može ustrieliti. Vadi srce djetci maloj, peče i jede, zato ih valja mnogo čuvat od Viešćicah (Milinović 1859: 207).

Iz primjera je razvidno da vještice najčešće djeluju noću. Štete ljudima, djeci i životinjama te se okupljaju leteći na sastanke prethodno izgovarajući čarobnu formulu koja im omogućava nesmetan let. Upravo vještičji odlazak i okupljanje na sastancima predstavlja jednu on najraširenijih vještičjih osobina. U mnogim dijelovima Hrvatske vjeruje se da vještice posjeduju lončić masti od osobitog bilja zakopan pod ognjištem. Posjeduju i posebnu šibu ili motku kojom bi udarale po ognjištu, pa bi se taj lončić stvorio. Kad se upućuju na dogovorene sastanke, mažu se mašću iz lončića izgovarajući formulu: „Ni o drvo ni o kamen, već u pulju pod orah" (Bogdan-Bijelić 108: 307-308, Ivanišević 1987: 563, Mare, Anka). Formula im je omogućila nesmetan let tijekom kojeg se ne bi sudarile ni s drvetom ni s kamenom nego bi sigurno došle u „pulju pod orah", gdje bi se sastajale s tisuću drugih vještica (Kadčić 1859: 332-333, Ardalić 1917: 306-308, Mare, Anka). Neki primjeri spominju da bi vještice pri mazanju mašću vidio netko od rodbine pa bi se, želeći saznati kamo mu odlazi žena ili rođakinja, i sam namazao mašću i izgovorio čarobnu formulu, ali često pogrešno, pa bi se ili izudarao i „o drvo i o kamen" ili bi se našao na nekome drugome mjestu:

> Žena je bila vištica. Mazala se i da će ići krasti tuđe vino. Rekla: „Ni o drvo ni o kamen, neg pulju pod orah." Muž ju je pratio, ali je falio u svom govoru i reka: „I o drvo i o kamen." Našli ga ujutro isprebijanog kako se gol drži za tuđu bačvu. Kad je doša' kući, muž išibao tu svoju ženu (Mare).

Na sastanke, koji su se obično održavali na nekom brdu poput Kleka, Medvednice, Aršanja, Mosora, Velebita (v. Bošković-Stulli 1991: 125), vještice su nerijetko letjele na metli, bačvi ili u obliku kakve životinje. Okupljene vještice vijećale su koju će osobu napasti, kome će izvaditi srce, koga će opljačkati. Nerijetko su se pritom međusobno potukle, a one koje bi iz sukoba izišle kao pobjednice nisu dopuštale da njihovo selo zahvati nevrijeme ili tuča nego bi nepogoda zahvatila selo poražene vještice (Ivanišević 1987: 562). Vještice su stoga imale i sposobnost da izazovu nevrijeme i tuču, koja je uništavala čovjekove usjeve. Tako se npr. u Gornjim Brelima, kada se skupe crni oblaci, i danas govori: „E, jesu se skupile" (Imelda). Neki sugovornici ističu da se vještice skupljaju u grádnim oblacima i da u njima lete kao ptice te donose nesreću onome tko ih vidi (Nikola), a osim u pticu mogu se pretvoriti i u razne druge životinje poput mačke, psa, noćnog leptira (Danica) ili zmije (Petar).

U unutrašnjosti Dalmacije možemo naći primjere koji govore i o pretvaranju vještičjeg duha u muhu, koja nakon preobrazbe izlazi iz usta vještice i odlazi činiti zlo. Takvi primjeri češće se javljaju na području Istre, gdje se u muhu pretvara duh *krsnika* i tamošnjih štriga. U Istri se također spominje i netko od rodbine, slučajni prolaznik ili znatiželjnik koji sprečava povratak muhe u tijelo vještice. Tako se ponekad vješticu uspije i ubiti. Međutim, sprečavanjem povratka muhe u tijelo

najčešće se dokazivalo da je riječ upravo o vještici koju se kazni nakon što se napokon muhu pusti da se vrati u tijelo. Slično se danas ističe i u Bukovici:

> Muž pretpostavio da mu je žena vještica. Gleda on nju dok spava i vidi duh je otišao kao muha iz nje. On joj okrenuo glavu na mjesto nogu. Muha se vratila, nije mogla ući. On joj vrati noge, ova se probudi, a on ju prebije (Janja).

Osim pretvaranja u životinje, vještice su se mogle pretvoriti i u druge stvari ili pojave. Ponekad bi se mogle vidjeti kao kakva svjetlost ili zublja koja se brzo kretala po tamnom noćnom nebu (Banović 1918: 191-192), a „Kad bi vidli svitla u šumi po noći rekli su: 'Eno vištica!'" (Pave). No ponekad se govorilo da vještice uopće ne lete te da su zapravo noću nevidljive (Anka).

Uz moć preobrazbe, letenja i okupljanja na sastancima, česti su i primjeri koji spominju jedno od najsnažnijih vještičjih oružja – urokljivo oko. I danas u unutrašnjosti Dalmacije neki sugovornici tvrde da su im vještice urokljivim okom skrivile neku štetu ili čak smrt bližnjeg (Jakovica). Takvog pogleda ljudi su se iznimno bojali i nastojali su izbjeći svaki kontakt s osobom za koju se vjerovalo da ga posjeduje jer „ureče te pa krava ne daje mlijeka" (Danica).

> Treba paziti za mlijeko, dojilja se skriva. Treba pazit da ne vidi malo dite, ugojeno. Ne smije vidit živinu, niti pohvalit da ne urekne. /…/ Bio neki stari čovik, sklanja se svima s puta i tjerao curice s blagom, ovcama da prođu brže da ih on ne vidi. Ima je on s očima „trakomu". Nije htio vidit, ali jednom rekao: „Lipi li gučića." Uvečer da su dva krepala (Mara).

Urokljivog oka često su bili svjesni i sami vješci i vještice, pa su, kao što vidimo iz primjera, ponekad sami izbjegavali kontakt s osobama i životinjama koje bi mogli ureći. Obično bi se radilo o kakvoj urođenoj mani, ozljedi ili pak „trakomu"[25] koji je vizualno bio neprivlačan, pa su se ljudi, kao i sami oboljeli, bojali mogućnosti da bi takvo oko moglo nekoga ureći, što nam govore i sljedeći primjeri:

> Zle oči mogli su imati i ljudi koji inače nisu bili loši, nego slučajno (Anka).

> Imaju urokljivo oko, vražje oko. Kad te gleda, da te može odnit' /…/ Možda ona ne bi htjela naudit', ali naudi. Oboli, neko umre. I meni se događalo da mi poslije volovi ne mogu radit' ni drva iz šume vući (Mladen).[26]

Bilo zbog urokljivog oka ili koje druge moći, vjerovalo se (i još se vjeruje) da su vještice ljudima činile veliku štetu, da su uzrokovale bolesti, pa čak i smrtonosne (Danica). Međutim, ljudi su se najviše plašili vještičjih napada koji bi im onesposo-

[25] Očito je riječ o trahomu, zaraznoj bolesti keratokonjunktivitisu, što ga uzrokuje virus, a nastaje u nehigijenskim uvjetima.

[26] Navedeni primjeri možda se na prvi pogled ne čine osobito zanimljivima, ali neodoljivo podsjećaju na vještice i uroke među Azandama u južnom Sudanu o kojima piše Evans-Pritchard (1976). Tamošnje vještice i vješci nisu svjesni svojih zlih moći i urokljivih očiju, ali često nehotice izazovu nesreću ili smrt, kao i vještice u navedenim primjerima iz Bukovice i Ravnih kotara.

bili sredstva za rad, odnosno domaće životinje. Ponekad su se u selu javljale osobe koje su znale predvidjeti događaje i osjetiti vještицu, pa bi njezin napad na životinje bio zaustavljen na vrijeme:

> Ona čini zlo. Ubija blago, krade mliko. Čini veliko zlo. Bija je jedan tu u selu, moj rođak, koji je sve to zna i osjeća šta se zbivalo. On je u po noći skaka i vika da su vištice došle morit' blago. Onda su ljudi skakali u štale i vidli di kobilama curi mlijeko i da su konji znojni. E, da. On je to sve zna i vidija (Ivan I.).

### 4.1.3. Zaštita i borba protiv vještica

Mnoge vještičje zle moći i radnje kojima su štetile čovjeku potakle su jednako mnogo načina zaštite i borbe protiv njih.

Ako se nije znalo tko je vještica u selu, ljudi su nastojali najprije saznati o kome je riječ. Prema nekim izjavama, vještica se navodno može vidjeti kako šeće oko kuće kad se „pokvari /…/ prvo vino, pokvari se sir pa napravi da ti bude zlo, šteta. Razboli se konj, razboli se blago." (Anka). Frane Ivanišević zabilježio je da se u Poljicima vjeruje kako treba reći „Vaļen Isus" ako se prolazi pokraj osobe za koju se vjeruje da je vještica. Ako žena nije odgovorila jasno nego mrmljanjem, bio je to znak da je u njoj zasigurno zao duh i stoga je predstavljala potencijalnu vještицu. Ako se željelo prepoznati više vještica, tada se trebao izraditi stolac u razdoblju od Sv. Lucije do Božića. Kada bi se stolac na Božić ponio u crkvu te se na njemu sjedilo pod misom, mogle su se prepoznati sve žene vještice (Ivanišević 1987: 546). Isto tako, i danas se ističe da „ako staneš svećeniku na mantiju, onda vidiš koja je vještica. Kad svećenik digne Tijelo i Krv, onda on vidi tko je vještica." (Danica). Sugovornik Andrija tvrdio je da je osobno stao svećeniku na mantiju te je vidio koja je vještica u crkvi. Na pitanje što se tada zbilo, odnosno što je napravio nakon te spoznaje, jednostavno je odgovorio: „Ništa." Međutim, drugi sugovornici ističu da se vještice trebaju prepoznati i raskrinkati zato što samom spoznajom o nekome da je vještica ona gubi moć. „Ako se sazna koja je, onda više nemaju moći." (Danica). Iz tog razloga pribjegavalo se mnogim načinima prepoznavanja vještica:

> Na dan prije Čiste sride (poklade) ne smije se jesti večera, nego se nosi kašika na guvno, da će sve višćice doći jesti. Pričalo se da tako treba činiti (Anka).

Nakon što se vještica prepozna, u nekim slučajevima ona gubi moći. Međutim, u većini primjera spominje se svećenik koji je ponekad jedini sposoban boriti se protiv vještica, a može ih i sâm prepoznati dok odijeva misne haljine (Imelda, Anka). Prepoznate vještice, odnosno one koje su bile razotkrivene, trebale su se pokajati i ispovjediti se. Svećenici bi im pomagali molitvom kako bi izgubile svoje

moći i postale uzorne žene. Međutim, nekim sugovornicima danas se ne sviđa vještičji odlazak u crkvu jer smatraju da one i dalje čine zlo:

> I danas se mogu uočiti utvare, žene. Pri sebi uvijek imaju znakove, oko ruku neke konce koje motaju oko prstiju na misi. Svaka ide na misu, a nije vjernica – to moraju radi pokore. Ja zato više ne idem u crkvu – neću klečat pored onog koji pravi zlo svaki dan (Ivan Č.).

Molitva, pričest i plaćanje misa bili su stoga oblik pokore koju su vještice morale obavljati kako bi se popravile. Međutim, to je ujedno bila i praksa koju su provodili i sami ljudi kako bi se zaštitili od vještica jer „treba ići u crkvu platiti misu, na ispovijed, uzet zavjet pa ti neće ništa" (Anka). U crkvu se često išlo i zbog blagoslova zrna pšenice koja su se ispaljivala iz puške u crne oblake za koje se vjerovalo da u njima obitavaju vještice (Ivanišević 1987: 565). Zrnima pšenice moglo se pucati i u samu vještičku koja je obično dolazila pretvorena u neku životinju, a idućeg jutra rane od paljbe vidjele bi se na nekoj osobi u selu (Andrija).

Osim uz pomoć crkve i svećenika, ljudi su se i na druge načine branili od vještica. U najvećem broju primjera spominje se zbunjivanje vještice. Radi toga ljudi su naopako oblačili robu, djeci su se davala neobična imena, a stoci su se vezale vrpce koje su odvraćale vještičji urokljiv pogled od samog blaga ili djeteta.

> Zaštita je da se okreće roba, a lijepim janjcima zavežu ispod vrata krpetine da višćica gleda u to, a ne u njega – zle oči (Mara).
>
> Istina je da su još sedamdesetih godina ljudi nadjenuli djeci čudno ime kao Albert. Onda neće vištica. /…/ Treba stavit' crveni konac na robicu da se vištica začudi tome, onda izgubi moć (Andrija).
>
> Obuci naopako gaćice – ne more ti onda ništa (Danica).

Postoji još niz primjera koji opisuju kako su se ljudi borili protiv vještica. Neki spominju da je „Trebalo /…/ držat bocu pored sebe i kad bi se vištac navratio, trebalo je flašu zatvoriti i ne bi sutra mogao mokriti, znalo se tko je. Došao bi drugi dan, pitao je, molio da otvori bocu i više nije dolazio" (Nikola). U drugim primjerima ističe se da „S vištицom treba biti jako dobar, ne suprotstavljati se, treba se i zakumiti" (Imelda), neki govore da bi ljudi „palili /…/ vatre, smrdljive stvari, stare robetine, đavla rožine. Virovalo se, molitva da ih čuva." (Mate). Neki će nam primjeri predložiti da treba sa sobom nositi oštar predmet kojim se struže po zidu kad napadne vještica te se na taj način izreže lice vještice (Carić 1897: 710-713), dok će nam drugi savjetovati da „Treba tri put pljunut". Kad ideš na pašu i ako je sretneš, onda moraš nazad. Kaže se: „Ki vila zle oči ima" (Mladen).

## 5. Druga nadnaravna bića u unutrašnjosti Dalmacije

Uz vile, vukodlake, mòre i vještice, još su neka nadnaravna bića i demoni bili prisutni u tradicijskim vjerovanjima u unutrašnjosti Dalmacije, a danas ih rijetko ili uopće na nalazimo u izjavama sugovornika s tog područja. U prvom redu riječ je o *vrimenjacima*, bićima koja se pretežno spominju u Lici, ali ih nalazimo i u nekim primjerima iz unutrašnjosti Dalmacije. Ta bića brane i čine dobro svojem selu, lete zrakom i sukobljavaju se s protivnicima – drugim vrimenjacima. Ljudi im pomažu bacajući u zrak blagoslovljene drenove grančice koje im navodno pomažu u borbi. U Sinjskoj krajini vrimenjaci se međusobno bore u obliku crna i bijela bika, a jednako kao mòre i vještice, oni su „obični" ljudi koji žive u selu, a rađaju se u košuljici (Bošković-Stulli 1975: 214). Neki su vrimenjaci svoju nadnaravnu snagu i sposobnost upravljanja vremenskim nepogodama zadobili samim rođenjem, dok su je drugi naslijedili kao strogo čuvanu obiteljsku tajnu. Iako se na vrimenjake gledalo s određenim poštovanjem, oni nisu bili omiljeni u svojim sredinama te im se za pomoć obraćalo samo u krajnjoj nuždi (v. Grbić 1998: 315).

U Poljicima te na Dugom otoku spominjali su se *višćaci* ili *višćuni*, bića koja lete pred crnim oblacima i bore se s višćacima drugoga kraja. Također predstavljaju zaštitnike svoga mjesta, koje brane od tuče boreći se s drugim višćacima u obliku životinje (prasac i vol ili međusobno dva bika, crni i šareni). U primjerima se javljaju ljudski pomagači koji udarcima po jednoj od životinja pomažu svomu višćaku. Sutradan će se gotovo uvijek u daljini čuti zvona koja razglašuju smrt neke osobe, a zapravo pobijeđenog višćaka (v. Bošković-Stulli 1975: 214).

*Negromanti* ili *legromanti* su bića u koja se vjeruje u okolici Dubrovnika. Rađaju se kao obični ljudi, ali s repićem koji nitko ne smije vidjeti jer bi tada rođeni negromant izgubio nadnaravne moći. U zreloj se dobi negromanti međusobno bore, a pobjednik ujedno uspijeva obraniti svoje selo od tuče. U primjerima se javljaju slični scenariji kao i kod vrimenjaka ili višćaka, odnosno pojavljuje se slučajni pomagač koji svojim uplitanjem pomaže negromantu svojeg sela, dok se sutradan čuju zvona koja ukazuju na smrt poraženog negromanta iz drugog kraja (Bošković-Stulli 1975: 216).

*Orko* se u vjerovanjima javlja ponajprije u našem primorskom pojasu, a u pojedinim krajevima još se naziva *lorko, manjinorgo, maminjorgo, mrak*. Najčešće se opisuje kao magarac[27] kojeg ljudi sreću noću na putu. Umorni putnik uzjaše ma-

[27] Razlog zbog kojeg se u vjerovanjima spominje orkovo pretvaranje baš u magarca treba tražiti u čestoj pojavi magarca u svakodnevnom životu seljaka hrvatskog priobalnog pojasa. Uz to, magarac je zbog svoje neodlučnosti i „gluposti" od davnina predstavljao suprotnost čovjeku – ono što je obrnuto od čovjeka (v. Kudrjavcev 1996: 229-231). Slijedom toga, moguće je naslutiti da je orkovo odvođenje čovjeka u suprotnim, neželjenim pravcima, upravo zato povezano s likom magarca.

garca misleći da će lakše doći kući, ali tada magarac (orko) počne nositi putnika na neželjenu stranu. Orko je stoga biće koje se sreće u mraku i koje nestaje s prvim jutarnjim zrakama sunca. Na taj način orko je povezan s crnom bojom, odnosno drugim svijetom, na što ukazuje i jedan od njegovih naziva – *mrak* – kao i primjeri koji govore o pretvaranju mrtvih u orka[28] (v. Lozica 2002: 64).

*Macić, malik, mačić, macarol, macmolić* (v. Lozica 2003: 50-51) javlja se u liku malenog djeteta s crvenom kapicom na glavi. U nekim primjerima predstavljaju demone brda, šuma, polja ili duhove nekrštene, pobačene, umorene djece, a katkad čak i vražićka. Sukladno varijacijama njegovih imena, macić se javlja u raznim krajevima pretežno priobalnog jadranskog pojasa. Poznat je u Sloveniji, nekim dijelovima Istre, Hrvatskom primorju s kvarnerskim otocima, Dalmaciji i Crnogorskom primorju (Bošković-Stulli 1959: 202, 208-209). Po svojem djelovanju macić je ambivalentno biće. Čovjeku čini i dobro i zlo, odnosno vjeruje se da su macići zaslužni za dobar ulov ribe te da onome koji mu uspije ukrasti crvenu kapicu donosi blago. S druge strane, macić je odgovoran za niz loših djela kojima šteti čovjeku. Vjeruje se da krade i skriva stoku te je vraća nakon nekoliko dana, ali stoka više ne može davati mlijeka. Grize i tuče ljude, čini djecu bolesnom, šteti dječjim pelenama pa djeca plaču, preko noći ruši kuće u izgradnji, trči i pleše oko kuće. Međutim, ljudi ga ne smatraju velikom štetočinom nego „manjim" duhovnim neprijateljem (Lozica 2003: 53).

## 6. Promjene u tradicijskim vjerovanjima u nadnaravna bića

Modificirana upitnica *Etnološkog atlasa Jugoslavije* kojom sam se koristio pri terenskom istraživanju sadržavala je brojna pitanja o vjerovanjima u vukodlake, mòre, vještice i vile o kojima su sugovornici često znali mnogo pričati, a neki su čak svjedočili o susretu s njima. Međutim, pitanja iz upitnice obuhvaćala su i vjerovanja u orka, macića, krsnika, zduhaća, vjedogonje, duše nekrštene djece i neobična svjetla. Ta bića i pojave sugovornici gotovo uopće nisu poznavali iako bi, sudeći prema objavljenoj literaturi i starijoj rukopisnoj građi, i ta bića trebala nastanjivati ispitani prostor. Krsnika, dakako, nisu ni mogli poznavati jer se tradicijska vjerovanja o tome biću javljaju na kvarnerskom i istarskom području, stoga pitanja o njemu nisam ni postavljao. Ali, na ispitanom području trebala bi se javljati nadnaravna bića kao što je macić, odnosno *matić* (Banović 1918: 197), *maljak*, *matić* (Ardalić 1912: 191-192), *maciklić* (Ivanišević 1984: 597). O tom biću, koje se pretežno pojavljuje u obliku malenog patuljka s crvenom kapicom koji donosi sreću

[28] Sam postanak ovog bića rijetko nalazimo u izjavama sugovornika. Uz orka kao transformiranog mrtvaca, nalazimo i varijantu u kojoj orko nastaje iz gnojišta, zbog čega se naziva i *smetinjak, posmetinjak* (v. Bošković-Stulli 1959: 212-213).

ili pravi štetu, našao sam potvrdu samo kod jednog sugovornika, koji je izjavio da su u polju seljaci vidjeli i uhvatili macića, ali da im je izmaknuo te da je ostala samo njegova cipelica. Pritom je naveo i pjesmicu koja se prigodno pjeva kad se uhvati ili vidi macić:

Uhvatija sam mačića – malo dite.
Mrtvi se usta,
dite kao dite,
ako je umrlo (Pave).

Za jedno drugo nadnaravno biće, *orka* (Ardalić 1924: 383-384) ili *orba* (Banović 1918: 198), *manjinorga*, *maminjorga* (Bošković-Stulli 1967/68: 389), konkretan sam primjer čuo samo od sugovornika Jakova K. iz Dalmatinske zagore koji doduše nije znao kako se to biće zove, ali je izjavio da su ljudi susretali sivog magarca koji se umornom putniku podvlači pod noge i nosi ga zrakom do zore kad ga ispusti nad nekom provalijom. Za orka su, doduše, čuli i sugovornica Marta i Ivan Č. iz Bukovice, međutim na pitanje kako izgleda i što to biće radi, samo su odmahnuli rukom i rekli da su to nekad pričali stariji ljudi, da se sve to zaboravilo pa ni oni ne znaju više ništa o tome.

U Ravnim kotarima ljudi bi trebali poznavati *vjedogonju*, osobu/biće nadnaravnih sposobnosti koja može vidjeti sve prošle i buduće stvari te može „nametnuti i dignuti zlo" (Zorić 1896c: 227). Međutim, sugovornik Mladen, koji je navodno pomogao i pri snimanju nekoliko televizijskih priloga o nadnaravnim bićima Ravnih kotara, ne poznaje više vjedogonje. O njima nisu ništa znali ni drugi sugovornici s tog područja. Također, nikome nisu bili poznati ni *vrimenjaci*, nadnaravna bića koja se tuku u oblacima i stvaraju nevrijeme. Postavio sam pitanje i o letećim svjetlima, koja bi trebala predstavljati duše nekrštene djece. Takvo tumačenje neobičnih svjetala gotovo nitko nije poznavao. Jedino je sugovornik Jakov M. izjavio: „Bilo je toga, al pitaj Boga", dok je sugovornica Anđelka iz Bukovice rekla da se sjeća da su „te duše prije spominjali", ali osobnog je mišljenja da su svjetla koja su se viđala zapravo vještice, a ne duše nekrštene djece. Olujne oblake koji donose tuču neki sugovornici također pripisuju vješticama (Ivan I., Jakov K., Marta), a ne dušama nekrštene djece, kao što govore stariji primjeri (v. Šešo; Polonijo 2002).

Postavio sam i pitanje zna li tkogod da se netko u selu bavio liječenjem pomoću trava ili je nekim molitvama mogao izliječiti ljude ili životinje. Većina sugovornika izjavila je da ne poznaje takve osobe. Neki su, poput sugovornice Danice, izjavili da su postojali neki „vilenjaci" koji su se sastajali s vilama te su ih učile liječiti. Josip je izjavio da je „malo bilo tih koji su mogli liječiti" jer da se „išlo popu za sve neprilike". Marta je izjavila da nije bilo takvih ljudi, ali da je bio „jedan koji,

kad bi doša u kovačnicu, nije se moglo ništa zavarit. Taj je bio neki vištac". Nikola takve ljude „koji su mogli raditi čare" također naziva vješticama, dok Jakov M. navodi da nije bilo takvih osoba, ali je on vidio jednog mađioničara koji je „mogao progutati šaku brokvi i matica petica".[29]

Razvidno je stoga da su se vjerovanja u neka nadnaravna bića, koja su bila aktualna prije pedeset ili stotinu godina, danas izgubila ili su zamijenjena nekim drugim vrijednostima. To je primijetio i Ivan Lozica, kojeg pomalo čudi što, za razliku od vila i vukodlaka, nadnaravna bića poput orka i macića „nisu uspjela prijeći međe usmenosti i ozbiljnije prodrijeti u hrvatsku književnost". Iako o orku i maciću postoje rani folkloristički radovi poput onih u *Zborniku za narodni život i običaje*, a *orcusa* nalazimo u njemačkoj književnosti klasike i romantike te *orca* kao čestog lika rumunjskih bajki, Lozica spominje da su oni danas uglavnom nepoznati široj (domaćoj) publici. Smatra da razlozi za takvo zapostavljanje leže u njihovim „demonskim i protejskim osobinama", koje im nisu dopustile prijelaz u bajke i priče, ili u njihovu previše „nestalnom i ambivalentnom karakteru", koji im nije osigurao karijeru književnih likova. Isto tako Lozica sluti da je za njihovo zapostavljanje odgovorno njihovo neslavensko podrijetlo, koje ih je učinilo politički nepoćudnima:

> Nalazimo ih u Hrvatskoj i Sloveniji, ali ih na primjer nema u Srbiji. Zato što ih nema na svim južnoslavenskim prostorima, oni nisu smatrani „našima", autohtonima. Shvaćeni su kao strani utjecaj, premda su po svojoj prilici bili već ovdje i u vrijeme dolaska Hrvata na Jadran! Mogu li demoni biti politički nepoćudni, mogu li i oni biti žrtve etničkog čišćenja? Zašto je „macić" koji je u Dalmaciji pred stotinjak godina bio "najobičnije i najčešće noćno strašilo" danas gotovo nepoznat? Bilo kako bilo, „orko" i „macić" ostali su u predajama i vjerovanjima, nema im mjesta u knjigama o slavenskom pretkršćanskom panteonu - nalazimo ih pretežno u folklorističkim zapisima i (danas već rjeđe) u usmenim kazivanjima (Lozica 2002: 43-44).

Orko i macić danas se dakle mogu naći samo u folklorističkim zapisima i sve rjeđe (ili uopće) u usmenim kazivanjama. Slažem se da su njihovu neprihvaćanju u domaćoj javnosti dijelom pridonijeli njihovi neslavenski korijeni i opća nepopularnost koja proizlazi iz njihova nepojavljivanja u književnosti (ili filmu), za razliku od vila, vještica i vukodlaka. Međutim, iako se vjerojatno nikada neće dobiti pravi odgovori na pitanje zašto su određena bića nestala ili su u akutnom nestajanju, smatram da, uz tezu Ivana Lozice, treba spomenuti još neke na koje upućuju sami sugovornici. Riječ je naprosto o promjenama uslijed modernizacije.

[29] Radi se o čavlima i maticama broj 5 (promjera 5 mm).

Poput orka i macića, danas se rijetko spominju i osobe (i bića) koja su mogla liječiti ljude. Ona su zamijenjena odlaskom „popovima", ali vrlo bi vjerojatno takva bića, nagađamo, mogla biti zamijenjena i odlaskom liječniku. Također, sugovornici na pitanje o postojanju ljudi koji su znali liječiti, mijenjati vrijeme ili činiti vradžbine ne nalaze više odgovore u konkretnim nadnaravnim bićima tradicijskih vjerovanja poput vilenica i vjedogonja već traže odgovore u modernom svijetu u kojem žive. Ne čudi stoga što je Jakov M. spomenuo mađioničara koji svojim trikovima danas zapravo odgovara osobi koja je također „trikovima" mijenjala vrijeme i radila druge neshvatljive stvari. Slično je rezimirao i Mile Prpić iz Popića u Lici govoreći za vrimenjake da su bili „oni što danas kažu vrime, prognozeri /.../ danas priko radija govore" (Kelemen 2009: 287).

Modernizacija je stoga ponudila svoje usluge koje su stanovnici iz unutrašnjosti Dalmacije, dakako, prihvatili. Prihvaćanjem vrijednosti modernog doba počele su se gubiti vrijednosti nadnaravnih bića, odnosno zamijenjene su uslugama koje su stanovnicima unutrašnjosti Dalmacije učinkovitije od „usluga" nadnaravnih bića, naprimjer da liječe, predviđaju nevrijeme, osiguravaju ljetinu. Međutim, u promjenama koje su zamjetnije nastupile u posljednjih pedesetak godina razvidno je nestajanje onih nadnaravnih bića koja su svojim postojanjem nudila najmanji broj funkcija u čovjekovu životu. Orko, macić, vjedogonja, vrimenjaci, duše nekrštene djece – sva su ta nadnaravna bića zapravo bila odgovor i(li) izgovor i pomoć pri relativno malom broju čovjekovih pitanja i želja. Ona su nudila odgovor odakle nevrijeme i olujni oblaci, kakva će biti budućnost ljetine, zašto se (pijani) muž nije vratio kući na vrijeme. Predstavljala su nadu u izlječenje, stjecanje sreće i blagostanja. Sve navedeno u novije vrijeme zamijenila je modernizacija. Televizija i radio osigurali su prognozu vremena i odgovor na pitanje kako postupiti pri osiguravanju plodne godine. Liječnici su osigurali zdravlje, igre na sreću zamijenile su malikovu crvenu kapicu koja je, prema vjerovanjima, onom koji je uhvati donosila sreću i novac. Drugim riječima, potreba za spomenutim nadnaravnim bićima jednostavno je nestala u modernom društvu, čiji je dio i unutrašnjost Dalmacije.

Kako onda objasniti kontinuirano vjerovanje u nadnaravna bića poput vila, vukodlaka, mòra i vještica koja se još uvijek javljaju u toj regiji? Odgovor na to pitanje opet su dali sami sugovornici. Naime, iako su neke od funkcija nadnaravnih bića zamijenjene uslugama koje nudi modernizacija, jedan njihov dio zapravo je „sačuvan" u nadnaravnim bićima poput vještica, mòra, vila i vukodlaka. Ta četiri nadnaravna bića imala su puno širi raspon djelovanja i utjecaja na čovjekov život od navedenih bića, koja su se gotovo izgubila. Svako od tih bića imalo je (i ponegdje još uvijek ima) određene funkcije koje su bile prisutne u nekoliko različitih segmenata čovjekova života. Služila su za zabavu, odgoj, konstruiranje društvenih

normi, pomagala su pri determinaciji lokalne pripadnosti, pružala su brojne odgovore na neobjašnjiva pitanja i teško prihvatljiva stanja, pomagala su pri stjecanju materijalne dobiti i izbjegavanju kazne.[30] Vila, mòra, vještica i vukodlak pritom se ne spominju uz samo jednu ili dvije od tih funkcija već su odgovorni za cijeli niz radnji i nude mnoge odgovore u čovjekovu životu. Isto tako, smatram da su vile, mòre, vještice i vukodlaci mnogo snažnije ukorijenjeni u tradicijska vjerovanja od ostalih bića jer su tijekom dugog perioda bila snažno prisutna u ljudskoj svakodnevici i u drugim oblicima postojanja. Vile se već stoljećima javljaju kao jedan od glavnih motiva u epici, mòre i vještice bile su glavni akteri vještičjih progona, koji su zapravo dodatno aktualizirali njihovo postojanje, a vukodlaci su povezani s onim od čega nijedan čovjek ne može pobjeći – s vlastitim ponašanjem i smrću. Isto tako vile, vještice i vukodlaci s vremenom su ušli u razne oblike književnosti, kinematografiju, pa i u modernu glazbu, te su zapravo prošli put od postojanja u tradicijskim vjerovanjima do komercijalne upotrebe te ponovnog vraćanja „narodu", koji je njihov tvorac. Ujedno je tako poslana i snažna poruka kako su ova bića zanimljiva i vrijedna očuvanja, što se dobro može razabrati iz određenih internetskih foruma na kojima neki članovi navode vlastito poznavanje navedenih bića proisteklo upravo iz filmova i književnosti te ističu interes i za poznavanje njihova izvornog oblika (Vukodlak – Let na Drugi Svijet).

Ne manje važno jest i to da vukodlak, vila, mòra te ponajprije vještica imaju svojstva koja su se poklapala sa svojstvima „izgubljenih" bića. Moć stvaranja olujnih oblaka i uništavanja ljetine imale su, osim duša nekrštene djece, i vještice i zle vile. Moć liječenja i osiguravanja ljetine nisu imali samo vjedogonje nego i vile. Moć čaranja i spremanja napitaka imale su i vještice. Vile su, kao i macić, mogle donijeti sreću, bogatstvo, pa i zdravlje. Čovjek bi mogao zalutati i ne doći na vrijeme kući ne samo zbog susreta s orkom nego i zbog susreta s vukodlakom ili slučajnim stajanjem na „vilinsko kolo". Ne čudi stoga što su neki od sugovornika danas skloni „prepustiti" te karakteristike nekom od „jačih" bića kao što je sugovornica Anđelka leteća svjetla pripisala vješticama, iako je čula da se govori da su to duše nekrštene djece. Drugim riječima, sugovornici su danas skloni mnoge karakteristike različitih nadnaravnih bića grupirati oko četiri „glavna" nadnaravna bića – vile, vukodlaka, vještice i mòre. Čine to jer ta bića zbog brojnih svojstava i danas „pomažu" čovjeku odoljeti modernom vremenu koje je gotovo ugasilo spoznaje o ulogama i vrijednostima orka, macića, vjedogonje, vrimenjaka, vilenjaka i duša nekrštene djece.

[30] O funkcijama nadnaravnih bića i interakciji sa stanovnicima unutrašnjosti Dalmacije vidi Šešo (2010: 121-187).

Sve nas to može podsjećati i na mehanizam globalizacije koji je iznjedrilo moderno doba. Mali obrti, dućani i tvrtke bivaju ugašeni ili njihove usluge preuzimaju velike tvrtke kao što su vile, vukodlaci, mòre i vještice preuzeli značenja gotovo nestalih vrimenjaka, vilenjaka, vjedogonja, macića, orka i duša nekrštene djece. Međutim, nadnaravna bića poput vila, vukodlaka, mòra i vještica nemaju svijetlu sudbinu velikih korporacija. Iako donekle iznenađuje njihova još uvijek velika prisutnost na promatranom prostoru, brojni primjeri pokazuju da je i njihov nestanak, odnosno potpuna zamjena vrijednostima modernog svijeta, ipak samo pitanje vremena. Premda još nekoliko obitelji i kontaktiranih pojedinaca stvarno vjeruje u postojanje nadnaravnih bića, ili bolje reći u njihovo djelovanje, velik broj sugovornika ipak se priklanja tvrdnji da nadnaravnih bića danas više nema. Međutim, razmišljanja sugovornika o tome zašto nadnaravnih bića više nema otkrivaju nam još jedan vid njihova svjetonazora.

Neki drugi sugovornici ističu da su nadnaravna bića nestala zato što su nestali preduvjeti za njihovo postojanje. Večernja sijela, komušanje kukuruza i druge situacije u kojima se pričaju priče o nadnaravnim bićima gotovo da više i ne postoje. U mnogim selima iz unutrašnjosti Dalmacije nema ni djece koja bi o njima slušala i kasnije održavala i gradila sustav vjerovanja. Promijenile su se i određene društvene norme u čijoj su izgradnji sudjelovala nadnaravna bića. Tako danas nije više potpuno neprihvatljivo imati izvanbračno dijete ili vezu. Štoviše, domaće i inozemne televizijske serije predstavljaju takve situacije kao normalan dio svakodnevice. Zbog promijenjenih (i novih) normi, ljudi se više ne boje da će sresti nadnaravno biće koje će ih kazniti zbog naprimjer izvanbračne veze, a bez izazivanja straha i prijetnje, koja je, prema Lauri Honku, jedna od glavnih uloga nadnaravnog bića (Honko 1962: 118), nestaju i ona sama.

I druge tekovine modernizacije dodatno su pridonijele gubitku „staništa" i preduvjeta za vjerovanje u nadnaravna bića. Sugovornik Ivan I. (jednako kao i i Ivan Kukuljević) ističe da su vile nestale jer im smeta pucnjava iz vatrenog oružja. Sugovornik Jakov M., koji je sadržajno i osebujno pričao o vilama koje su mrsile grivu konjima, naposljetku je zaključio kako ipak misli da vila danas više nema, ali je dodao: „A nema ni konja", čime je aludirao na promjene koje su se dogodile u njegovu kraju i koje su prouzročile nestanak vila. Petar je izjavio da su vjerovanja u vještice nestala zajedno s dolaskom elektrifikacije u njegovo mjesto, a Tomislav je iznio zanimljivo stajalište o nestajanju vukodlaka, kojeg se inače probadalo kako se ne bi mogao napuhati kao mješina. Smatra da „se danas /.../ niko ne može povukodlačiti radi injekcija u bolnici". Odlazak u bolnicu pridonio je nestanku nadnaravnih bića. Tako sugovornica Janja ističe da „danas više nama mòra jer se dica rađaju u bolnici pa svi znaju jel' u košuljici ili nije pa nema ni moći" (Janja).

## Zaključak

Kao što vidimo, prema nekim sugovornicima, moglo bi se zaključiti da za nestajanje nadnaravnih bića nisu zaslužni oni, kao glavni nosioci tradicije, već moderno doba, koje sve više prodire u njihov svijet i mijenja preduvjete potrebne za život nadnaravnih bića. Tijekom intervjua s gotovo svim sugovornicima koji ne vjeruju ili tvrde da su nadnaravna bića dio prošlosti, stekao sam dojam da njihovo nestajanje ipak spominju s određenom razinom nostalgije i suosjećanja. U tekovinama modernog doba sugovornici ne vide samo uzrok zatiranja vjerovanja u nadnaravna bića već i krivca. Čak ni oni sugovornici koji iznose najkonkretnije teze (ne)postojanja nadnaravnih bića ne protive se vjerovanju u njih nego ih samo komentiraju i demistificiraju sa stajališta nekoga tko je u središtu razmatranog problema. Sugovornik Tadija, koji je tijekom intervjua žestoko napadao svaku mogućnost postojanja i vjerovanja u nadnaravna bića, u jednom trenutku intervjua izjavio je, očito potaknut sugovornikom Ivanom T., da je ipak i njega trla mòra. Sve nam to govori da, iako su vjerovanja u nadnaravna bića u odmaklom stadiju zamiranja, bilo zbog vlastitog „prosvjetljenja" sugovornika ili novonastalih okolnosti koje nameće modernizacija, ona još uvijek predstavljaju dio tradicijskih vjerovanja i duhovne baštine koje se stanovnici unutrašnjosti Dalmacije ne žele olako riješiti. O opadanju vjerovanja u nadnaravna bića već su izvještavali i Ivan Kukuljević u 19. stoljeću te Maja Bošković-Stulli u 20. stoljeću, a o tome govore i brojni sugovornici na terenu danas. Međutim, čini se da su nadnaravna bića ipak dovoljno snažno ukorijenjena u duhovni svjetonazor stanovnika unutrašnjosti Dalmacije i da će još dugi niz godina egzistirati u njihovoj svijesti ili barem svijesti onih koji u njih vjeruju dok im pomažu.

**Literatura:**

Agazzi, Renato. 1979. *Il mito del vampiro in Europa*. Firente. Lalli editore.

Ardalić, Vladimir. 1908. „Vukodlak. (Bukovica u Dalmaciji)". *Zbornik za narodni život i običaje* 13/1:148-154.

Ardalić, Vladimir. 1912. „Maljak ili mačić". *Zbornik za narodni život i običaje* 17/1:192-193.

Ardalić, Vladimir. 1917. „Vještica i vila. (Bukovica u Dalmaciji)". *Zbornik za narodni život i običaje* 22:302-311.

Ardalić, Vladimir. 1924. „Orko (Bukovica u Dalmaciji)". *Zbornik za narodni život i običaje* 25:383-384.

Ardalić, Vladimir. 1928. „Mora. Bukovica u Dalmaciji". *Zbornik za narodni život i običaje* 26/1:380-381.

Banović, Stjepan. 1918. „Vjerovanja. Zaostrog u Dalmaciji". *Zbornik za narodni život i običaje* 23:183-214.

Barber, Paul. 1988. *Vampires, Burials, and Death. Folklore and Reality*. New Heaven i London: Yale University Press.

Baroha, Hulio Karo [Baroja, Julio Caro]. 1979. *Veštice i njihov svet I*. Beograd: Mala edicija ideja.

Bartulin, Andrija. 1898. „Cres. Kakvu snagu imadu neki ljudi". *Zbornik za narodni život i običaje* 3/2:269-272.

Belaj, Vitomir. 2007. *Hod kroz godinu. Pokušaj rekonstrukcije prahrvatskog mitskog svjetonazora.* Zagreb. Golden marketing – Tehnička knjiga.

Benyovsky, Irena. 1996. „Vampiri u dubrovačkim selima 18. stoljeća". *OTIVM* 4/1-2:118-130.

Bogdan-Bijelić, Pavlina. 1908. „Vještice. Konavle u Dalmaciji". *Zbornik za narodni život i običaje* 13/2:306-308.

Bošković-Stulli, Maja. 1959. *Istarske narodne priče.* Zagreb: Institut za narodnu umjetnost.

Bošković-Stulli, Maja. 1967/68. „Narodne pripovjetke i predaje Sinjske krajine". *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 5/6:303-432.

Bošković-Stulli, Maja. 1975. *Usmena književnost kao umjetnost riječi.* Zagreb. Mladost.

Bošković-Stulli, Maja. 1975a. „Usmene pripovjetke i predaje s otoka Brača". *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 11/12:5-159.

Bošković- Stulli, Maja. 1991. *Pjesme, priče, fantastika.* Zagreb. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za istraživanje folklora.

Bošković-Stulli, Maja. 1991a. „Carlo Ginzburg, Hexensabat, Entzifferung einer nachtlich Geschichte", Aus dem Italienischen von Martina Kempter, Verleg Klaus Wagenbach, Berlin 1990, 319 str.. *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 28:413-415.

Bošković-Stulli, Maja. 2005. „Tragom krsnika i benandantea". U *Od bugarštice do svakidašnjice.* Zagreb: Konzor, 125-159.

Botica, Stipe. 1990. „Vile u hrvatskoj mitologiji". *Radovi zavoda za slavensku mitologiju* 25:29-40.

Briggs, Robin. 1996. *Witches & Neighbors. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*. Harmondsworth, Middlesex, England: Viking.

Bujanović, Josip. 1896. „Vjera u osobita bića. 8. Vještice. d) Praputnik". *Zbornik za narodni život i običaje* 1:234.

Carić, Antun Ilija. 1897. „Narodno vjerovanje u Dalmaciji". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 9:484-485, 707-713.

Čapo Žmegač, Jasna. 1997. „Antun Radić i suvremena etnološka istraživanja". *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 34/2:9-33.

Davies, Owen. 2006. „Nigtmares". U *Encyclopedia of Witchcraft*. Richard M. Golden, ur. Santa Barbara, Denver, CO Oxford, UK: ABC-Clio, 829-830.

Deželić, Đuro Stjepan. 1863. „Odgovor na pitanja stavljena po historičkom društvu". *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 7:199-232.

Đorđević, Tihomir R. 1953. „Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju. Vampir i druga bića u našem narodnom verovanju i predanju". *Srpski etnografski zbornik* 66:5-255.

Eliade, Mircea. 1981. „Neka razmatranja o europskoj magiji". U *Okultizam magija i pomodne kulture*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 95-126.

Eliade, Mircea. 2002. *Sveto i profano*. Zagreb: AGM.

Evans-Pritchard. E. E. 1976. *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. London: Oxford University Press.

Ginzburg, Carlo. 1992. *Ecstasies. Dechiphering the Witches' Sabbath*. New. York: Penguin Books.

Gluhak, Alemko. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.

Grbić, Jadranka. 1998. „Predodžbe o životu i svijetu. O nadnaravnome". U *Etnografija: svagdan i blagdan hrvatskog puka*. Jasna Čapo Žmegač et. al., ur. Zagreb: Matica hrvatska, 296-336.

Honko, Lauri. 1962. „Gaisterglaube in Ingermanland". *FF Communications* 185:5-470.

Ilić – Oriovčanin, Luka. 1997. *Narodni slavonski običaji*. Novska. Gradsko poglavarstvo. [Pretisak iz 1846].

Ivanišević, Frano. 1987. *Poljica. Narodni život i običaji.* Split. Književni krug. [Pretisak iz 1906].

Johnson, Marguerite. 2006. „Night Witch, or Night Hag". U *Encyclopedia of Witchcraft*. Richard M. Golden, ur. Santa Barbara, Denver, CO Oxford, UK: ABC-Clio, 828-829.

Jukić Sviben, Tamara. 2010. „Od Lilith do more". U *Mitski zbornik*. Suzana Marjanić i Ines Prica. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatsko etnološko društvo, Scarabeus-naklada, 151-170.

Kadčić, Petar. 1859. „Odgovori na njekoja pitanja družtva za jugoslavensku povjestnicu i starine: iz kotora makarskoga". *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 5:321-341.

Kelemen, Petra. 2009. „Vjerovanja u nadnaravna bića". U *Živjeti na Krivom Putu. Etnološka monografija o primorskim Bunjevcima* sv. 2. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, ur. Zagreb: FF Press, 279-292.

Klaniczay, Gábor. 1990. „The Decline of Magic and the Rise of Vampires under Eighteenth-Century Habsburg Monarchy". U *The uses of supernatural power: The Transformation od popular religion in medieval and early-modern Europe*. Gabor Klanitzay, Karen Margolis, ur. Cambridge: Polity Press, 168-189.

Klaniczay, Gábor. 2010. „A Cultural History of Witchcraft". *Magic, Ritual, and Witchcraft* 5/2:188-212.

Koening, Samuel. 1938. „Supernatural Belief among the Galician Ukrainians". *Folklore* 49/3:270-276.

Kotarski, Josip. 1918. „Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje* 23:11-63.

Krmpotić, Ivan. 1917. „Vukodlak (Osička općina u Lici)". *Zbornik za narodni život i običaje* 22:319-320.

Kudrjavcev, Anatolij. 1996. „Čovjek čovjeku tovar". U *Životinja i čovjek.* Nikola Visković, ur.. Split: Književni krug, 229-231.

Kukuljević, Ivan. 1851. „Bajoslovlje i crkva". *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 1: 86-104.

Lang, Milan. 1914. „Samobor. Kakvu snagu imadu neki ljudi". *Zbornik za narodni život i običaje* 19/1:136-150.

Lecouteux, Claude. 2003. *Witches, Werewolves and Fairies.* Rochester, Vermont: Inner Traditions.

Lorković. V. 1863. „Odgovor na njeka pitanja društva za povjestnicu i starine jugoslavenske". *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 7:233-248.

Lovretić, Josip. 1902. „Otok. Kakvu snagu imadu neki ljudi". *Zbornik za narodni život i običaje* 7/1:119-141.

Lozica, Ivan. 2002. „Dva demona: Orko i macić". U *Poganska baština.* Zagreb: Golden marketing, 41-97.

Marjanić, Suzana. 1999. „Zaštitna sredstva protiv mòre kao žensko-niktomorfnog demona". *Treća.* 2/1:55-71.

Maxwell-Stuart. P.G. 2006. „Strix, Striga, Stria". U *Encyclopedia of Witchcraft*. Richard M. Golden, ur. Santa Barbara, Denver, CO Oxford, UK: ABC-Clio, 1088-1089.

Milčetić, Ivan. 1896. „Vjera u osobita bića". *Zbornik za narodni život i običaje* 1:224-228, 232-233, 235-237.

Milinović, fra Šimun. 1859. „Kratko opisanje Lovreća u Dalmaciji s narodnim običajima". *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 5:206-217. = 2004. *Hrvatske uspomene iz Dalmacije*. Priredio Milan Glibota, Zagreb: Školska knjiga.

Modrušić. B. 1863. „Odgovori na njeka pitanja družtva za povjestnicu i starine jugoslavenske". *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 7:260-311.

Perić, Boris; Tomislav Pletenac. 2008. *Fantastična bića Istre i Kvarnera.* Zagreb: Vuković & Runjić.

Plas, Pieter. 2010. „Vukovi i smrt: Tanatološko značenje vuka u tradicijskoj kulturi zapadnojužnoslavenskog područja". *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 47/2:77-95.ž

Pócs, Éva. 1989. „Fairies and Witches at the Boundary of South-Eastern and Central Europe". *FF Communications* 243:5-95.

Pócs, Éva. 1999. *Between the Living and the Dead.* Budapest: Central European University Press.

Pócs, Éva. 2006. „Hungary and Southeastern Europe, Magic". U *Encyclopedia of Witchcraft*. Richard M. Golden, ur. Santa Barbara, Denver, CO Oxford, UK: ABC-Clio, 520-526.

Pócs, Éva. 2006a. „Vampire". U *Encyclopedia of Witchcraft*. Richard M. Golden,ur. Santa Barbara, Denver, CO Oxford, UK: ABC-Clio, 1157-1158.

Ptašinski, Josef. 1890-1899. *Narodni život Hrvata i Slovenaca u Istri*. Rukopisna zbirka Odsjeka za etnologiju HAZU. SZ: 111.

Purkiss, Diane. 2006. „Fairies". U *Encyclopedia of Witchcraft*. Richard M. Golden, ur. Santa Barbara, Denver, CO Oxford, UK: ABC-Clio, 345-347.

Radić, Antun. 1897. „Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu". *Zbornik za narodni život i običaje* 2:1-88.

Rožić, Valtroslav. 1908. „Prigorje. Kakvu snagu imadu neki ljudi". *Zbornik za narodni život i običaje* 13/1:97-99.

Schneeweis, Edmund. 2005. *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata.* (izvornik 1961) Zagreb: Golden Marketing.

Skok, Petar. 1971. *Etimološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Stojanović, Mijat. 1852. „Odgovor na pitanja". *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 2:344-352.

Šešo, Luka; Ivana Polonijo. 2002. „'Dijete pred rajskim vratima'. Narodna vjerovanja Južnih Slavena u nadnaravnu manifestaciju duša mrtve djece". *Kodovi slovenskih kultura* 7:102-130.

Šešo, Luka. 2002/2003. „O krsniku: od tradicijske pojave u predajama do stvarnog iscjelitelja". *Studia Ethnologica Croatica* 14/15:23-53.

Šešo, Luka. 2010. *Nadnaravna bića u kontekstu etnologijskih istraživanja tradicijskih vjerovanja u dalmatinskom zaleđu danas.* Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Thomas, Keith. 1991. *Religion and the Decline of Magic*. London: Penguin Books.

Ujević, Ivan. 1896. „Vjera u osobita bića. Vrhorac". *Zbornik za narodni život i običaje* 1:237.

Vukodlak – Let na Drugi Svijet. 2006. (dostupno na: http://www.blog.hr/print/?id=1621543290.

Wilson, Kathrina M. 1985. „The History of the Word 'Vampire'". *Journal of the History of Ideas* Vol.46, No.4:577-583.

Zorić, Mate. 1896. „Kotari". *Zbornik za narodni život i običaje* 1:230-231.

Zorić, Mate. 1896a. „Vještice. Kotari". *Zbornik za narodni život i običaje* 1:231-232.

Zorić, Mate. 1896b. „Vukodlak. Kotari". *Zbornik za narodni život i običaje* 1:226.

Zorić, Mate. 1896c. „Vjedogonja. Kotari u Dalmaciji". *Zbornik za narodni život i običaje* 1:227.

Žiža, Stjepan. 1895. *Običaji hrvatskog naroda Istre.* Rukopisna zbirka Odsjeka za etnologiju HAZU. SZ:72bII.

Žiža, Stjepan. 1895a. *Običaji hrvatskog naroda Istre. Šmješice, praznovjerije i predsude, meteorologičke.* Rukopisna zbirka Odsjeka za etnologiju HAZU. SZ:72dII.

[S.n.]. 1971-1972. „Vila". *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*. Zagreb. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Sv. XX:885-889.

[S.n.]. 1973-1974. „Vukodlak". *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*. Zagreb. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Sv. XXI:622-623.

Luka Šešo

## *No More Fairies. No More Horses Either:* **Changes in Traditional Beliefs in Supernatural Beings**

Summary

In the first part, the author deals with traditional beliefs in supernatural beings on the basis of published papers, archival material and information gathered by the author himself during field research carried out in Dalmatia hinterland. It is primarily dealt with *fairies, werewolves, màras* and *witches*, today most frequently told about by persons interviewed. By tackling the said supernatural phenomena, the author refers to relevant scientific opinions regarding their genesis and endeavours to place them into the context of the European and South-Slavic cultural circle. The very characteristics and the activity of supernatural beings are, on the other hand, examined mostly on the Croatian territory, and particularly in Dalmatia hinterland. In the second part of the paper, the author refers to earlier data on the existence of supernatural beings such as *vrimenjaci, višćuni, negromanti, orci* and *macići*[31], pointing out that local people today are not familiar with these beings, and that they tend to attribute their characteristics to *fairies, nightmares, witches* and *werewolves*. The author endeavours to explain such transformations of traditional beliefs in supernatural beings by the mechanism of the tradition becoming extinct due to modernisation-related changes. The author bases his arguments upon the statements of persons interviewed, indicating thereby to the interrelation of human/social needs and the functions of supernatural beings.

***Keywords**:* traditional beliefs; supernatural beings; Dalmatia hinterland; contemporariness.

[31] Some of the supernatural beings present in the Dalmatian tradition (translator's remark).